

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YAYILMASINDA
TASAVVUFUN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

Zamira AHMEDOVA

Ankara – 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YAYILMASINDA
TASAVVUFUN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan:
Zamira AHMEDOVA

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Ankara – 2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI (İSLAM TARİHİ)
ANABİLİM DALI

TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YAYILMASINDA
TASAVVUFUN ROLÜ

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Seyfettin ERŞAHİN

Tez Jürisi Üyeleri:

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

<i>KISALTMALAR</i>	I
<i>ÖNSÖZ</i>	II
<i>GİRİŞ</i>	1
A. Araştırmanın Amacı	1
B. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	1
C. Türklerin Müslüman Araplarla İlk Temasları ve İslam Dinini Kabulleri	2

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TASAVVUFUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE TÜRKLERİN İSLAMİYET’İ KABULÜNDEKİ ROLÜ

A. İslâm Tasavvufunun Ortaya Çıkışı	16
a. Tasavvufun Kelime Anlamı	16
b. Tasavvufun İstılah Anlamı	18
c. İslam Tasavvufunun Doğuşu ve Gelişmesi	21
B. Türklerin İslamiyet’i Kabullerinde İslam Tasavvufunun Rolü	30

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET’İN YAYILMASINDA ETKİLİ OLMUŞ BAZI MUTASAVVIFLAR

A. İbrahim b. Edhem	39
B. Şakik-i Belhi	44
C. Hallâc-ı Mansur	46
D. Ahmed Yesevi	55
E. Süleyman Bakırgani	58

<i>SONUÇ</i>	73
---------------------------	-----------

<i>BİBLİYOGRAFYA</i>	75
-----------------------------------	-----------

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: bin
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
ev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
H.	: Hicri
haz.	: hazırlayan
H.z.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
M.	: Miladi
ö.	: ölüm tarihi
ts.	: tarihsiz
s.	: sayfa
vs.	: ve saire
vd.	: ve dahası

ÖNSÖZ

Türkler arasında İslam dininin yayılması, sadece Türk tarihi ve İslam tarihinin değil, bütün dünya ve insanlık tarihinin en büyük dini olaylarından biri olmuştur. Müslüman olan Türklerle bir yandan İslam coğrafyası genişlerken, öbür yandan onlar günümüze kadar İslam yolunda büyük hizmetler göstermişler ve başarılarla imza atmışlardır.

Türkler arasında İslamiyet'in yayılması çok uzun ve zorlu mücadele yıllarından sonra gerçekleşmiştir. Müslüman Arapların Türk topraklarını fethetmeleri ve onlarla ticari ilişkiler kurmaları Türklerin İslam'la tanışmalarını sağlamıştır. Başlangıçta bireysel İslamlaşma olayları gerçekleşirken, tasavvufi faaliyetlerle bu süreç hızlanmış sonuçta Türklerin tamamına yakınının Müslüman olmalarıyla neticelenmiştir.

Türk topraklarında yetişen yüzlerce mutasavvıf halkın her kesimine hitap etmeye çalışmış, hatta göçebe hayat sürdüren Türk boylarına ulaşarak İslam'ı anlatmışlardır. Zamanla başarıya ulaşan mutasavvıflar aynı zamanda Türklerin yaşadıkları Horasan ve Maverâünnehr bölgelerini İslam dünyasının tasavvufi merkezi haline getirmişlerdir.

“Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Tasavvufun Rolü” adlı yüksek lisans tezi, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Girişte; araştırmanın amacı, metodu ve kaynakları ortaya konulmuş ve Türklerin Müslüman Araplarla ilk temasları ve İslam dinini kabulleri incelenmiştir. Birinci bölümde, ‘İslâm Tasavvufunun Ortaya Çıkışı ve Türklerin İslamiyet'i Kabulündeki Rolü' ana başlığı altında; İslâm tasavvufunun ortaya çıkışı ve Türklerin İslamiyet'i kabullerinde İslam tasavvufun rolü belirlenmeye ve incelenmeye gayret edilmiştir. İkinci bölümde, ‘Türkler Arasında İslâmiyet'in Yayılmasında Etkili Olmuş Mutasavvıflar' ana başlığı altında; İbrahim b. Edhem, Şakik-i Belhi, Hallâc-ı Mansur ve Süleyman Bakırgani'nin hayatları, görüşleri ve İslam'ı yaymak için

yaptıkları faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Sonuçta ise, ulaşılan neticelere yer verilmiş ve genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Çalışmanın başından sonuna kadar yardım ve desteğini esirgemeyen, değerli tavsiyeleriyle yol gösterip danışmanlık eden hocam Prof. Dr. Seyfettin Erşahin'e şükranlarımı sunuyorum.

Zamira AHMEDOVA

Ankara/2006

GİRİŞ

A. Araştırmanın Amacı

Peygamberlerin başta gelen görevlerinden biri, kendilerine gelen vahyi diğerlerine tebliğ etmektir. Bu görevi Hz. Muhammed de en iyi şekilde yerine getirmiştir. Hz. Peygamber'i takip eden sahabe ve ondan sonrakiler bu yolu takip ederek, İslâm dinini bir çok ülkelere yaymışlardır. Bu yolda olan mutasavvıflar, insanları etkileyerek onların Müslüman olmalarını sağlamışlardır. Türklerin İslâm dinini kabullenmelerinde de tasavvufun önemi büyük olmuştur. Amacımız, Türklerin İslâmlaşmasında büyük öneme sahip bu faktörü derinden incelemeye çalışmaktır.

Müslümanlar hakimiyet kurdukları hiçbir yerde insanlara inançlarını değiştirmeleri konusunda baskı yapmamıştır. Buna rağmen birçok millet İslâm dinini kabul ederek Müslüman olmuştur. Bunda büyük ölçüde bu dini yaymaya ve onu bütün yönü ile yaşamaya çalışan insanlar etkili olmuşlardır. Bunların başında mutasavvıfları saymak mümkündür. Onlar bu yolda kendilerine düşen tüm sorumlulukları yerine getirmişlerdir. Mutasavvıfların manevî ve ahlakî yönden etki bırakan tasavvufî faaliyetleri zamanla başarıya ulaşmış, bir çok milletin Müslüman olmasında en önemli faktör olmuştur. Türklerin İslamlaşmasında da tasavvufî faaliyetlerin etkisi büyüktür. Ancak, bunlar günümüzde tümüyle açığa çıkarılmamıştır. Bu konu üzerinde yapılan araştırmalar yeterli değildir. Amacımız, yaptığımız çalışma ile bu konunun önemini ortaya koyarak, yapılacak araştırmalara az da olsa katkı sağlamaktır.

B. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Çalışma yaparken tezimizin sağlıklı bir şekilde ortaya konulabilmesi için olayları tasviri bir şekilde anlatmaya ve tenkitçi bir metotla konuya tarafsızca yaklaşmaya gayret ettik.

Tezimizin ana başlıklarında önce konuyla ilgili genel bilgilere yer verdik, ardından esas konumuz olan, Türklerin İslâmlaşmasında tasavvufun rolünü ve önemini, bu faaliyete büyük katkıları olan İbrahim b. Edhem, Şakik-i Belhi, Hallâc-ı Mansur, Ahmed Yesevi ve Süleyman Bakırgani gibi bazı mutasavvıfların hayatı, görüşleri ve gösterdikleri hizmetleri ele aldık. Tezimizin her aşamasında, Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinin anlaşılmasında, mutlaka dikkat edilmesi gereken hususlardan birinin tasavvufî faaliyetler olduğunu belirtmeye ve bu faaliyetlerin İslâmlaşmada ne derecede etkili olup katkı sağladığını araştırarak, sonuçlar çıkarmaya çalıştık.

Konunun aydınlanması için, önce Türklerin İslamlaşmasıyla ilgili olan genel tarihi kaynakları incelenmeye çalıştık. Bunun ardından tasavvufla ilgili genel kaynakları gözden geçirmeye gayret ettik. Genel kaynaklar tespit edilirken mümkün olduğu kadar konuyla ilgili kaynaklara öncelik verdik. Ardından araştırmamıza doğrudan ilişkisi olan kaynakları incelemeye çalıştık. Tezimizle ilgili olarak Hallâc-ı Mansur ve Süleyman Bakırgani gibi bazı mutasavvıfların eserlerinden de yararlandık. Bilindiği gibi Batı dünyası İslam tasavvufuna XIX yüzyılın sonlarından beri yoğun bir ilgi göstermiş ve bu alanda bir çok eserler vermiştir. Biz de yeri geldikçe bu eserlerden faydalanmayı uygun gördük.

C. Türklerin Müslüman Araplarla İlk Temasları ve İslam Dinini Kabulleri

Türkler yüzyıllarca geniş coğrafyada göçebe hayat sürdürmüşler ve geçimlerini hayvancılıkla sağlamışlardır. Bir yandan savaşlar, diğer yandan ihtiyaçlarını karşılamak için göçler yoluyla yer değiştirmeleri, onların birçok farklı kültür ve inançlara sahip halklarla ilişki kurmalarına ve etkilenmelerine yol açmıştır. Bunun neticesinde Türk toplulukları İslamiyet'i benimsemeden önce, Eski Türk inancının yanı sıra, Budizm,

Zerdüştilik, Maniheizm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi inançlarla da tanışmışlar ve onları din olarak kabul etmişlerdir. Ancak, Türklerin geneli bu dinleri eski inanç ve gelenekleriyle bağdaştıramamıştır. Dolayısıyla bazı Türk boyları hariç bu dinler Türklerin genelinde sürekliliğini koruyamamıştır.¹ Hatta bu dinlerin Türklerin karakterlerine uymadığı, onları pasifleştirdiği ileri sürülmüştür. Nitekim, Göktürk Hakanı Bilge Kağan kendi başkentine bir Budist tapınağı yaptırmak istediği zaman, veziri buna karşı çıkarak; “*Budist mezhep ve öğretisi göçebe Türklerin askeri kabiliyetlerine zarar verir*” demiş ve hükümdarın fikrini değiştirmiştir.² İslam dini Türklere ulaşınca durum değişmiş, bu din onların ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir.

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinde eskiden inana geldikleri inançların büyük etkisi olduğu ileri sürülmüştür. Bunların en göze çarpanı Türklerin eskiden her şeye kadir olan ebedi Gök Tanrıya inanmalarıydı. Bu sebeple eski Tanrı anlayışlarına ters düşmeyen İslam’ın getirdiği Allah inancını kolaylıkla kabul etmişlerdir. Bunun yanında İslam’ın cihat emri ile Türklerin savaşçılık ruhu birbirine benzemekteydi. Cihadın karşılığında ahirette vaat edilen mükafatlar Türkleri, kendine çekmişti. Ayrıca, Türkler de eskiden ruhlara ve öbür dünyaya inanmaktaydılar. Diğer taraftan Türk töresi ile İslam’ın ortaya koyduğu nizam arasında, özellikle ahlaki meselelerde büyük benzerlikler mevcuttu. Bütün bunlar Türklerin İslamlaşmasını kolaylaştırmıştır.³

Yukarıdaki hususlar Türklerin İslamlaşmasını kolaylaştırmış ise de, Türkler birden bire İslam dinini kabul etmemişlerdir. Tabiatıyla onlar da Müslüman Araplarla karşılıklarına çıkan İslam’ı ilk önce yadırgamışlar, kabul etmemek için direnmişler, hatta bu uğurda savaşmışlardır. Neticede İslam’ı

¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 78; Ünver Günay-Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2003, s. 155.

² V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004, s. 18.

³ Necdet Özkaya, “*Türkler Neden Müslüman Oldular?*”, *Türklük ve İslamiyet*, Adana 1996, s. 26-29; Tümer-Küçük, s. 80-85.

yakından tanıdıkça bu dine girmeye başlamışlarsa da, bu uzun süren sürtüşme, mücadele ve karşılıklı ilişkiler sonucu gerçekleşmiştir.⁴ Bunları baştan itibaren genel olarak aşağıda ele alacağız.

Türk-Arap münasebetleri Türklerin İslam dini ile karşılaşmalarından çok önceki tarihlerde başlamıştır. İlişkiler Miladi III. asrın başlangıcına kadar uzanmaktadır. Bu ilk temaslar baskın ve askeri yollarla gerçekleşmiştir. Hazar denizi ve Volga boylarında yaşayan akıncı Hazar Türkleri zaman zaman İran'a dalarak ve Mezopotamya'ya kadar gelerek, buralarda yaşayan Arap kabilelerine bir çok defa ani baskınlar yapmışlar ve onlardan bir çok kimseyi de esir almışlardır.⁵

Bunun ardından ciddi olarak Türk-Arap karşılaşmaları İran'daki Sasani hükümdarlığı aracılığıyla devam etmiştir. Miladi V. yüzyılın sonlarına doğru Sasanîlerle sıkı ilişkiler içerisine girmeye başlayan Türkler onların ordularında yer almaya başladılar. 570'de Sasani hükümdarı olan Nuşirevan'ın (541-579) Yemen'e yaptığı seferde, orduya Türkler katılmıştır. Sasani komutanı Behram Çubin'in 578'de Göktürklerle olan savaşında ise, orduda Arap birlikleri hizmet etmiştir. Öbür yanda aynı komutanın 596 senesinde Hüsrev Perviz'le olan savaşında ise, iki taraf ordusunda hem Türkler hem de Araplar savaşmışlardır.⁶ Bu münasebetler Cahiliye dönemi Arap şiirinde de yankılar bulmuş, Hassan b. Hanzala, Nabiga ez-Zübeyni, Hüsrev Perviz ve Evs. b. Hacer gibi Arap şairleri Türklerin kahramanlıklarından söz etmişlerdir. Bunlardan Husrev Perviz bir şiirinde şöyle demektedir:

“Kisranın benden beklediğini esirgemedim, Onu, Türk yaya ve athılarına ayakları altında ezilmeye bırakmadım.

Türkler ve Eftalitler gösterişli atlar ile ortaya çıkınca ben de ona cömertlikte bulundum ve dabib adındaki atımı verdim.”

⁴ Bkz. Turgut Akpınar, Türk Tarihinde İslamiyet, İstanbul 1999, s.44-48.

⁵ Zekeriya Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, Konya 2005, s. 70-71.

⁶ Günay-Güngör, s. 247-248.

Evs b. Hacer Türk kahramanlığını şöyle dile getirmektedir:

*“Ben ellerinde oklarla kara bıyıklı Türk yiğitlerini görünce suyu onlara bıraktım, deveme atlayarak hemen savuşup gittim”*⁷

Bununla birlikte, Cahiliye döneminde Türklerle Araplar İran aracılığıyla ticari ilişkiler kurmuşlardır. Hatta, demircilikle uğraşan bir Türk ailesinin Mekke’ye yerleştiğinden söz edilmiştir. Aynı zamanda bu ticari ilişkiler sonucu Arabistan’a Türk köleler de gelip yerleşmiştir. M. Hamidullah, ilk şehit Müslüman kadın Sümeyye’nin aslen Türk olabileceğini dile getirmektedir.⁸

İslam’ın doğduğu dönemlerde Müslüman Arapların Türkler hakkında malumatları vardı. Hz. Peygamberin Türkleri yakından tanıdığı bilinmektedir. Bu hususta Taberi, Mekkeli Müşriklere karşı Hendek savaşı sırasında Hz. Peygamberin Türk çadırında kaldığını haber vermektedir. Bunun yanında Türkler hakkında pek çok hadis rivayet edilmiştir. Bu hadisler genelde iki grupta mütalaa edilebilir. İlk guruba giren hadislerde Türkler ile iyi geçinmeyi ve onlarla mücadele etmemek tavsiye edilmektedir. İkinci guruba giren hadislerde ise, Türklerle Araplar arasında bir çok mücadelenin olacağı belirtilmektedir.⁹ Bu hadislerin sahlılığı tartışılrsa da o dönemlerde Müslüman Arapların Türkler hakkında bilgili olduklarını göstermek açısından önemlidir. Aynı zamanda Hz. Peygamber Türk büyüklerine hitaben bir mektup yazmış ve onları İslam dinine davet etmiştir. Hatta bu mektubun Türk dilinde yazıldığı rivayet edilmiştir.¹⁰

Ancak, Türk-Arap ilişkileri ve dolayısıyla Türklerin İslamiyet’i tanımları Peygamberin vefatından sonra gerçekleşmiştir. Halife Ömer zamanından itibaren İslam orduları yeni dinin verdiği heyecanla fetih

⁷ Kitapçı, a.g.e., s.76-77.

⁸ Günay-Güngör, s. 249.

⁹ Bkz. H. Dursun Yıldız, İslamiyet ve Türkler, İstanbul 1980, s. 5-6; Ayrıca bu konuda geniş bilgi için Bkz. Zekeriya Kitapçı, “Hz. Peygamberin hadislerinde Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, II sayı, İstanbul 1986, s. 1-8.

¹⁰ Zekeriya Kitapçı, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, Konya 2004, s. 74.

hareketlerini hızlı bir şekilde ilerletmişlerdir. Büyük başarıların Yermuk Savaşı ile Bizans'ı Suriye'den çıkartmakla başlamışlardır. Ardından Arap ordusu Sasani İmparatorluğunun egemen olduğu İran'a yönelmiş ve iki millet 635'te Kadisiye'de karşı karşıya gelmişlerdir. Taberi, Kadisiye savaşında İran ordusunda Türk birliklerinin çok büyük kahramanlıklar gösterdiğini bildirmiştir. Bu savaşla İranlıları zor duruma bırakan Araplar 637 senesinde Celula savaşı ile İran topraklarını çoğunu ele geçirmişlerdir. Nihayet 642'de Nihavent'te İranlılarla karşılaşan Araplar onları büyük yenilgiye uğratmışlardır.¹¹

Ahnef b. Kays komutasında İran topraklarında ilerlemeye devam eden Müslüman orduları Sasani İmparatoru Yezdicird'i tutuklamaya çalışmıştır. Durumu zorlaşan Yezdicird Türk hakanlarından yardım istemiş ve buna Türk Hakanı Tolu Han karşılık vermiş ve ordularıyla Arap ordularına doğru yürümeye başlamıştır. Ancak, bu iki millet Çinlilerin saldırıya geçmeleri ve Türk Hakanını tekrar dönmek zorunda kalması sebebiyle kaşı karşıya gelememiştir.¹²

Sasani İmparatorluğunun yıkılmasıyla Müslüman Araplar yavaş yavaş Toharistan Türkleriyle temasa geçmeye başlamışlardır. Böylece, Türklerin de İslam dini ile yakından ilişki kurma ve tanıma yolu açılmış oluyordu. Bunun ardından Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Amir tarafından Arap yönetiminin Horasan bölgesine girişi bu ilişkileri daha da pekiştirmiştir.¹³

Burada şunu da zikretmek yerinde olacaktır, Horasan, Tohoristan bölgeleri Türklerin göç yolları üzerinde olması sebebiyle her devirde Türk nüfuzu ile beslenmiştir. M. 50 yılında Kuşan Türkleri Ceyhun havzasından Horasan'a inmişler ve burada devlet kurmuşlardır. Üç asır (M.50-350) hakimiyetini sürdüren Kuşan Türkleri Horasan ve Tohoristan bölgelerinin

¹¹ Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, s. 92-93.

¹² Kitapçı, a.g.e., s. 98.

¹³ H. A. R. Gibb, Orta Asya'da Arap Fetihleri, çev. Hasan Kurt, Ankara 2005, s. 29.

Türkleşmelerini sağlamışlardır.¹⁴ Yine M. IV-V asırlarda Avar Türklerinin bir kısmı bu bölgelere inerek yerleşmişlerdir. İmparatorluk oluşturan Ak Hunlar da 425 senesinde bu topraklara inmişler hatta İran'ın iç kısımlarına kadar ilerleyerek Sasani Kırallığını vergiye bağlamışlardır. Bunun ardından Batı Gök Türkleri Sasani kralıyla birleşerek Ak Hunları ortadan kaldırmışlardır. Gök Türklerin egemenliği sırasında bu bölgelerde Türkler önemli ölçüde yerleşik hayata geçmişler ve İpek Yolunun sağladığı ticaretten faydalanmışlardır.¹⁵ Bu konuda el-Cahız şöyle demektedir: *“Horasanlılar ile Türkler kardeştir, bunların memleketleri aynıdır. Aralarındaki ırk bağları aynı değilse bile çok yakındır. Türklerle Horasanlılar arasında fark; (aynı kavmin) köylerde, şehirlerde veya yüksek yaylalarda oturanlarla ovalarda oturanlar arasındaki fark gibidir.”*¹⁶ Yani Müslüman Arapların fethettiği sıralarda Horasan ve Toharistan bölgelerin önemli kısmını Türkler oluşturmaktaydı. Müslüman Arapların bu bölgeleri yavaş yavaş fethetmeleriyle yerli halk dolayısıyla Türkler, Müslümanları yakından tanıma fırsatı bulmuşlardır. Bunun neticesinde Türkler arasında ferdi olsa da Müslümanlığı kabul etmeler başlamıştır.

Hz Osman'ın son dönemleri ve Hz. Ali'nin halifelik döneminde iç karışıklar nedeniyle Horasan ve Toharistan bölgelerinin fetih hareketleri duraklamaya başlamıştır. Bununla beraber fethedilen yerler muhafaza edilmiştir.¹⁷ Ancak, Muaviye'nin hilafete geçmesinden sonra fetihlerin hareketleri tekrar canlanmıştır. Müslüman Araplar bu bölgelerde önemli ilerlemeler kaydettiler. Başta Abdurrahman b. Semure ve Abdullah b. Hazım Kabul, Belh, Büst gibi şehirleri fethettiler. Ancak, diğer taraftan da karşılıklar eksik olmuyordu. Abdullah b. Sevvar el-Abdi Türkler ile karşı karşıya geldi ve yenilerek geri çekildi. Yerine tayin edilen Muhelleb b. Ebu

¹⁴ Kitapçı, a.g.e., s. 85.

¹⁵ Kitapçı, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, s.28-32.

¹⁶ Kitapçı, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi, s. 89.

¹⁷ Yıldız, s. 8.

Sufyan Türklerle tekrar savaşarak onları mağlup etti. Bunun ardından Irak valisi Ziyad b. Ebih tarafından yürütülen fetih hareketleri sonucu Horasan ve Tohoristanın büyük bir kısmı Müslümanların eline geçti. Horasan valiliğine tayin edilen Ubeydullah b. Ziyad 54 (674) senesinde Mevaraünnehri geçerek Buhara'yı vergiye bağlamasıyla fetihler ilerledi.¹⁸

Ubeydullah b. Ziyad Kabaca Hatun'la anlaşma sonucu, Buhara'dan okçulukta mahir olan 2000 Türk gencini Basra'ya getirmiştir. Bir sene sonra Semerkan'da yürüyen Said b. Osman ise, 30 000 savaşçı Türkü esir alarak Merv'e dönmüştür. Esir alınan Türkler az bir İslam telkini ile eğitildikten sonra orduda kullanılmışlardır. Daha sonra onlardan bir kısmı Medine'ye yerleşmiştir. Bunlar arasında Tefsir, Hadis ve Fıkıh alimleri yetişmiştir.¹⁹

Bundan sonraki süreçte Müslüman ordularının başarıları Haccac'ın usta yöneticiliği ve Kuteybe b. Müslim'in askeri kabiliyeti sayesinde gerçekleşmiştir. Kuteybe b. Muslim Horasan valiliğine getirildikten sonra, bir taraftan fetihleri hızlandırırken, öbür taraftan yerli halka fırsatlar vererek, örneğin sürekli onlardan memurlar görevlendirerek onların gönlünü kazanmaktaydı.²⁰

Bunun yanında Kuteybe b. Müslim fethettiği bölgelerde İslam dininin yayılması için gayretler sarf ediyordu. O, Baykent, Buhara ve Semerkant'a İslam'ın yayılması için cami ve mescitler inşa ettirmiştir. Cami ve mescitlerin inşasına bizzat kendisi nezaret ediyor ve yerli halkın herhangi bir taşkınlığına meydan vermemek için sıkı tedbirler alıyordu. İhtida hareketlerini hızlandırmak için bazen Kur'an'ın yerel dilde okunmasına da izin verdiği rivayet edilmiştir. Hatta, o dönemde haftada bir

¹⁸ Yıldız, s. 11-12; Gibb, s. 45-46.

¹⁹ Bkz. Kitapçı, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, s. 83-85.

²⁰ Bkz. Gibb, s.45-46.

defa olsa da Cuma günleri halkı camiye çekebilmek için para ödülü verme uygulaması gerçekleştirilmiştir.²¹

Ömer b. Abdulaziz'in kısa süren halifeliği (717-721) sırasında Müslümanlığın yayılması için mühtedilerden haraç almamak, her tarafta kervansaraylar ve hastaneler vücuda getirmek ve adil bir idare kurmak için uğraştıysa da, kesin emirlerine rağmen, valiler eski alışkanlıklarını devam ettirmişler halkın Müslümanlığa girmelerine mani olmuşlardır.²² Bununla beraber Ömer b. Abdulaziz Müslümanlığı yaymak için Türk uluları ve Türk beyleri ve hanlarına “İslam’a Çağrı Mektupları” göndermiş ve bu çağrı mektupları ile bir çok Türk Hükümdarı Müslüman olmuştur.²³ Bunun neticesinde Şul Tekin, Yabgu Bey, Nizak Tarkan ve Akşid Gürek gibi hükümdarlar Emeviler döneminde Müslümanlığı seçmiştir.

Emevilerin son Horasan valisi Nasr b. Seyyar, Türkleri, Araplar arasındaki farklılıklarını ortadan kaldırarak teskin etmeye çalışmış ve bir dereceye kadar bunda başarılı olmuştur. Nasr'ın bu tutumu halkın kendisine güvenmesine ve dolayısıyla yeni dinin az da olsa kabulüne yardımcı olmuştur.²⁴

Bütün bunlara rağmen Emeviler döneminin bir asra yaklaşan hakimiyeti zamanında Türkler arasında İslamiyet'in yayılması bu hanedanın takip ettiği yanlış politika sebebiyle süratli olmamıştır. Ancak, Baykent, Buhara ve Semerkant gibi büyük şehirlerde Müslüman Arapların da yerleştirilmesi ile İslamlaşmanın temelleri atılmaya başlamıştı. Diğer taraftan bölge halkı yeni dini yakından tanıma fırsatı bulduğundan adil bir idare gerçekleştiği takdirde bu dini kabul etmeye hazırды.

Abbâsîler döneminin başlamasıyla İslâm devletinin iç ve dış politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Öncelikle Abbasi

²¹Bkz. Kitapçı, a.g.e., s. 88.

²²Günay-Güngör, s. 256.

²³Zekeriya Kitapçı, Orta Asya'da İslamiyet ve Türkler, Konya 2004, s. 77.

²⁴Kitapçı, a.g.e., s. 310.

ihtilali, Arap olmayanların (mevali) nüfus bakımından çoğunlukta olduğu Horasan'da gelişmiş ve başarıya ulaşmıştır. Bunun sonucunda Horasanlı'lar dolayısıyla Türkler devletin idari ve askeri makamlarına getirilmiştir. Abbasi hanedanı kendilerine iktidar yolunu açan mevaliye iyi davranıyor ve ilk halife Ebul-Abbas bir emir-name çıkararak Müslüman olanlardan cizye alınmamasını emrediyordu. Artık görevlere getirilmek için ehliyet ön plana çıkarılmıştı. Böylece bir asırdan beri karşılıklı mücadeleler tarzında devam etmekte olan Türk-Arap ilişkileri yeni bir aşamaya gelmişti. Yeni hanedanın başlangıçtaki bu olumlu tutumu Türkleri Müslümanlara ve İslam dinine daha çok yaklaştırmıştır. Bu ilişkilerin gelişmesinin hızlanmasında 751 yılında meydana gelen Talas savaşı da vesile olmuştur.²⁵

Abbâsîlerin iktidara gelmesinden önce Araplarla mücadele eden bazı Türk beyleri bu yeni düşmana karşı Çin'den yardım istemişlerdir. Maveraünnehr'de hakimiyet kurmak için bu daveti fırsat bilen Çin, 747 yılında büyük bir ordu ile Batı'ya doğru ilerlemeye başlamıştır. Ancak, geçtikleri yerlerdeki Çin'in sert tutumu ve bilhassa Taşkent Beyi Bagatur Tudun'un öldürülmesi, Türkleri bu sefer Abbâsîlerin Horasan vâlisi Ebû Müslim'den yardım istemeğe sevk etmiştir. Ebû Müslim yardım teklifini kabûl ederek, Ziyâd b. Salih kumandasındaki bir orduyu Çinlilere karşı göndermiştir. Türk-Müslüman müttefik kuvvetleri 751 yılında Talas şehri yakınında, bugünkü Alma-Ata yakınında Çinlilerle karşılaşmışlardır. Temmuz 751'de beş gün devam eden çetin savaşta Çinliler ağır kayıplar vererek savaşı kaybetmişlerdir.

Talas Savaşı Türk-Müslüman münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Bu savaşla, Emevilerin yanlış politikalar sebebiyle yıllardan beri devam eden savaşların ve dolayısıyla Türklerin İslamiyet'i kabulde gecikmelerin yerini barış ortamı ve İslamlaşmanın hızlanması almıştır. Bu konuda Liu En-Lin şöyle demektedir: *“Eğer savaş Arapların aleyhine*

²⁵ Nesimi Yazıcı, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara 2002, s. 35.

neticelenmiş olsaydı, Müslümanlığa vurulacak darbenin tamiri çok güç olacaktı. Belki de Orta Asya'da yaşayan Türklerin çoğunluğu, hatta bütünü Budistliği kabul etmek mecburiyetinde kalacaktı."²⁶

Bundan sonraki süreçte Türkler önemli mevki ve roller üslendiler. Halife Ebu Cafer el-Mansur (754-775) ilk defa Türkleri devlet hizmetlerinde vazifelendirmeye başladı. Aynı zamanda oğlu el-Mehdi'ye mevaliye iyi davranmasını, onların isteklerine kulak vermesini ve onların haklarını korumasını vasiyet etmiştir. Halife Hârûn er-Reşid'in (786-809) muhafız birliği tamamen Türklerden meydana gelmiştir. Diğer taraftan Hârûn er-Reşid zamanında Bizans hududuna yerleştirilen gönüllüler arasında Türklerin de bulunduğu, hattâ bazı bölgelerin genel komutanlığını Ebu Süleym Ferec el-Hâdim el-Türkî'ye verildiği görülmektedir. İranlıların desteği ile halife olan el-Me'mun (813-833) onlara devlet kadrolarında çokça yer vermiştir. Kısa zaman sonra takip ettiği politikanın hatalı olduğunu görmüş ve bu unsura karşı cephe almak zorunda kalmıştır. Bundan olayı düzenli bir şekilde Türk ülkelerinden ücretli Türk askerleri getirtmeye başlamıştır. Çok kısa zamanda Bağdad'da sayıları 18.000'i bulan Türk birlikleri oluşturulmuştur. Bunun yanında Me'mun zamanında Türkleri İslamlaştırmak için seferler düzenlenmiştir. İtaat altına alınan yerlerde valiler, Müslümanlığı kabul edenlere maaş bağlanılacağını vaad ederek özellikle hükümdar ailelerini kazanmaya çalışmışlardır. Mu'tasım (833-842) döneminden itibaren Türkler orduya tamamen hakim olmuşlar, zamanla devletin valilik makamına kadar ulaşmışlardır. Bu halifelerin Türklere karşı olumlu yaklaşımları neticesinde Mavereünnehr halkının büyük bir kısmı İslamiyet'i kabul etmişlerdir.²⁷

Samanoğulları döneminde (836-892) bir çok yere Türklerden valiler atanmıştı. Bu dönemden itibaren Türkler arasında İslamlaşma hızlanmış ve

²⁶ Yazıcı, s. 36-38.

²⁷ Bkz. Yazıcı, s. 44-62.

Abbasi hudutları içerisinde Türk-İslam devletleri boy salmaya başlamıştır. Tolunoğulları (868-905), Sacoğulları (890-929), İhşidiler (935-969) gibi yarı bağımsız devletler ortaya çıkmıştır. Bunların yanında İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV), Karahanlılar (840-1212), Gazneliler (963-1186), Büyük Selçuklular, Harizmşahlar (1097-1231) gibi bağımsız Türk-İslam devletleri kurulmuştur. Artık bu dönemlerden itibaren 200.000, bazı bölgelerde 10.000 çadırılık toplu İslamlaşmalar gerçekleşmiştir.²⁸

Türklerin İslamlaşmasında Müslüman tüccarların da payı büyük olmuştur. Arapların çok eskiden beri ticaretle uğraştıkları bilinmektedir.²⁹ Hz. Peygamberin de bizzat ticaretle uğraştığı hatta birkaç defa Suriye'ye kadar gelip gittiği rivayet edilmiştir. Buraya kadar ulaşan Araplar Büyük İpek Yolu ticaret yolunu kullanan tacirlerle buluşmakta ve onlarla alış veriş yapmaktaydı. İpek Yolu, Suriye kıyılarından başlayarak Dicle ve Fırat nehirlerini geçer ve böylece Hazar Denizi'nin güney kısımlarına kadar ulaşırdı. Oradan İran topraklarından geçerek Merv şehrine kadar uzanırdı. Sonra Ceyhun havzasına uğrayan bu ticaret yolu, Türklerin yaşadıkları Baykent, Buhara, Semerkant, Fergane'den ve ardından Kaşgar ve Hoten'den geçerek eski çağlardan beri ipeğin yurdu olarak bilinen Çin'e kadar ulaşırdı. Bu büyük İpek Yolu, tarih boyunca bir yandan geçtiği yerlerin refah seviyesinin yükselmesine katkı sağlarken, diğer yandan Doğu-Batı kültür ve medeniyetler için köprü vazifesini görmüştür.³⁰ Bundan dolayı İslam dininden önce bir çok din de bu ticari yol vasıtasıyla Türklere ulaşmış ve onlara nüfuz etmiştir.

Müslüman Arapların fetihlerini ilerletip, Horasan ve Maverannahr bölgelerini ele geçirmeleriyle ticari ilişkiler artmaya başlamış ve İslam dininin yayılmasında önemli bir yer tutmuştur. Bu konuda Bartold şunları bildirmektedir; Araplarla Orta Asya milletleri arasında çok eski

²⁸ Yazıcı, s. 5.

²⁹ Kureyş suresi, 1-3.

³⁰ Zekeriyâ Kitapçı, Yeni İslam Tarihi ve Türkistan, İstanbul 1991, s. 226-227.

dönemlerden beri ticari ilişkiler devam ede gelmiştir. Sekizinci yüzyıldan itibaren, Müslüman Arapların da buraya gelmesiyle bu alanda önemli ölçüde gelişmeler başlamıştır. Çin kaynaklarına göre Arap tacirler, üç senede bir defa ipek yüklü kervanlarla Yenisey nehrinin başlarına, Kırgızlara kadar gidip geliyorlardı.³¹

Büyük ihtimalle din adamları bu kervanlardan istifade ederek Türklere İslam'ı götürüyorlardı. Müslüman tüccarlar uğradıkları ticari merkezlerde camiler yaptırıp onları destekliyorlardı. Bu camilerde zaman içerisinde Müslüman cemaatler çoğalıyordu.³²

Hatta Türklerin yaşadıkları bir çok şehir, siyasi ve askeri fetih girişimlerinden daha önce ticari faaliyetler sonucu İslam'la tanışmıştır. Bu konuda Buhara'nın İslamlaşma sürecini inceleyen Kurt şöyle demektedir: *“Bir ticaret şehri olması ve İpek Yolu üzerinde bulunması nedeniyle, Buhara halkı İslam dünyası ile ilişki içindeydi. Ticari maksatlarla İslam beldelerine yolu düşen Buharalılar, Müslümanları ve İslam dinini tanıma fırsatına sahipti. Bu fırsatı değerlendiren kimi Buharalılar, İslam'ı öğrenip din olarak kabul etti. Böylece Buhara'da İslam dininin tanınması ilk olarak bu kimseler aracılığıyla gerçekleşmiş oldu.*

Semani ve İbnu'l-Esir'in bahsettiği Erzekyan, bu yolla Müslüman olup, Buhara'da İslam dininin tanınmasına öncülük edenlerdendir. Sem'ani, Erzekyan adının bir Mecusi ismi olduğunu kaydetmektedir. İsminden hareket edecek olursak, bu kişinin Buhara'da yaygın olan Mecusiliğe bağlı bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz. Erzekyan, ticaretle geçimini sağlayan bir kişi olduğu için bu maksatla çeşitli yerleri dolaşırken, Müslüman şehirlerine de uğramaktaydı. Bu seferlerden birinde önce Çin'e, oradan deniz yoluyla Basra'ya ve Ali b. Ebi Talibin yanına (muhtemelen Kufe'ye) gidip onun eliyle İslam'ı kabul etti. Erzekyan gibi

³¹ Barthold, s. 43.

³² Yazıcı, s. 63.

*İslam'ı öğrenip kabul eden başka Buhara'lı tüccarların da bulunduğu kanaatindeyiz. ...*³³

Karadeniz ve Hazar Denizi'nin kuzeyindeki bölgelerde yaşayan Türk boyları Abbâsi hilâfetinin siyasi hakimiyetine girmemiştir. Bunlar da, karşılıklı bazı askeri seferlerden çok ticari münasebetler sonucunda İslam dinini kabul etmişlerdir. Müslümanların önemli şehirlerinden biri haline gelen Harezm'in Hazarlar ve bilhassa Volga Bulgarları ile yaptığı ticaret önemli idi. Harezmli Müslüman tüccarlar kuzeye çıkıyorlar ve mallarını sattıktan sonra aldıkları ham maddelerle geri dönüyorlardı. Öbür yandan dericilikle uğraşan Bulgarlar İslam memleketlerine ayakkabı ve çizmeler ihraç ediyorlardı.³⁴ Böylece, İslam dini Türklerin kendi arasında yaptıkları ticaretle de bu bölgelere taşınıyordu.

Bilindiği gibi İslam, önce Türk şehirlerinde yayılmaktaydı. Ticari ilişkiler yeni Müslüman olan Türklerle göçebe hayat sürdüren Türkler için en güzel bağlantı kurma vasıtasıydı. Göçebe olan Türkler besledikleri hayvanlarını satabilmek için şehirlere geliyorlardı, şehirli Türkler de ucuz et almak için onlara büyük ilgi gösteriyorlardı. Bu karşılıklı ilişki göçebelerin İslam'ı yakından tanımalarına ve zamanla İslam'ı din olarak kabul etmelerine vesile oluyordu.³⁵

Sıkı ticari ilişkilerden Arapların kendileri de bir çok faydalar görüyorlardı. Bu topraklarda ticaret yapan Araplar yerli halktan (aslı Çin'de başlatılan) pamuktan nasıl kağıt imal edildiğini öğrenmiş ve bu sanatı bütün İslam dünyasına ve Avrupa'ya tanıtmışlardır.³⁶

Buraya kadar kısaca özetlemeye çalıştığımız, askeri fetihler ve ticari ilişkiler yanında onlar kadar Türklerin İslamlaşmasına katkı sağlayan faktörlerden biri, bizce daha önemli olanı, tasavvufi faaliyetlerdir. Özellikle

³³ Hasan Kurt, İslamlaşma Süreci, Ankara 1998, s. 229-230.

³⁴ Barthold, s. 64.

³⁵ Barthold, s. 66.

³⁶ Kitapçı, a.g.e., s. 250.

askeri kuvvetlerin ve ticari ilişkilerin ulaşamadığı bozkırlardaki göçebe Türklere tasavvufî faaliyetler sonucunda İslam'ın götürölüp, onların yaşam tarzları ve düşüncelerine göre anlatılarak başarılar elde edilmesi ve bunun İslamlaşma sürecini hızlandırmasını eklersek bunun önemi ortaya çıkmaktadır. Bu tasavvufî faaliyetleri bundan sonraki bölümlerde detaylı bir şekilde ele alacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TASAVVUFUNUN ORTAYA ÇIKIŞI VE TÜRKLERİN İSLAMİYET’İ KABULÜNDEKİ ROLÜ

A. İslâm Tasavvufunun Ortaya Çıkışı

Türklerin İslam dinini kabul etmelerinde tasavvufun etkisini ele almadan önce tasavvufun tanımı ve anlamını, tarihi seyri içerisindeki gelişimi üzerinde kısaca duracağız. Çünkü tüm bunların anlaşılması bize Türklerin İslamlaşmasında en önemli yeri olan tasavvuf faaliyetlerini araştırmamıza ışık tutacaktır.

a. Tasavvuf Kelimesinin Kökeni ve Anlamı

“*Tasavvuf*” kelimesine bakıldığında onun “*sufi*” kelimesi ile aynı kökten geldiği görülür. Sufi kelimesinin nereden geldiği konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunların bazıları şunlardır; “*Ashab-ı Suffe*”, “*Saff-ı Evvel*”, “*Safevi*”, “*Sophia*” ve “*Suf*”. İleri sürülen bu kelimeler “*sufi*” kelimesine benzer görünmekle beraber, bazılarının mana bakımından da yakınlıkları vardır. Bu konuda Kelabazi şunları aktarmaktadır: “*Sufi kelimesi ile ilgili yapılan izahların hepsinde; dünyadan boşanmak, nefsi ondan uzaklaştırmak, memleketi terk etmek,... nefsi hazzlardan alı koymak, yapılan muamelelerde ihlaslı olmak, sırrı saf hale getirmek, kalbin açılışını sağlamak ve fazilet yarışında önde gitmek manaları mevcuttur.*”³⁷ Bunların içerisinde Ashab-ı Suffa’ya baktığımızda onun sufî kelimesine şekli ile değil mana bakımından da yakınlığı açıkça göze çarpmaktadır:

Bilindiği üzere Hz. Peygamber Medine’ye hicret ettiğinde devesinin çöktüğü yere bir Mescit inşa ettirmişti. Mescit-i Nebevî olarak bilinen bu

³⁷ Kelabazi, Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992, s. 57.

yapının güney duvarı boyunca³⁸ “*Suffa*” denilen gölgelik bulunmaktaydı. Burası fakir, kimsesiz ve barınacak yeri olmayan Müslümanlar için yapılmıştı. Burada kalanlara da “*Ashab-ı Suffa*” denilirdi. Ashab-ı Suffayı kimsesiz muhacirler, bekarlar, yeni Müslüman olup Medine’ye göç eden sahabeler oluşturmaktaydı. Onların yeme içmesinden evlenmesine kadar bütün ihtiyaçlarıyla bizzat Hz. Peygamber ilgilenirdi. Ensarlardan zengin Müslümanları yardım etmeye teşvik ederdi. Bunun yanında Suffa’da kalmış sahabelerden bazıları çalışır, bazıları ibadet eder ve bazıları da ilim öğrenir, eğitim işlerinde Peygambere yardımcı olurlardı.³⁹

Burada “*Suffa*” kelimesi sufi kelimesi ile sarf kaideleri ile uygunluğu olmamakla beraber, kelimenin benzerliği ve Suffa’daki durumun sufilerin yaptıkları ile yakından ilişkili olabileceğini düşünmek mümkündür. Yani sufiler de tekke ve zaviyelerde oturup, bütün zamanlarını ilim öğrenmek, ibadet etmekle geçirdikleri bilinmektedir.⁴⁰

Bazı rivayetlere göre camide namaz sırasında Allah’ın huzurunda ilk sırada (saff-ı evvelde) bulundukları için mutasavvıflara “*sufi*” adı verilmiştir.⁴¹

Bazı alimler tarafından tasavvuf kelimesinin “*safevi*” (saf ve temiz)den türediği ve sufinin de “dünyevi kirlerden temizlenen kişi” anlamında olduğu, “*safevi*” kelimesinin telaffuz etme zorluğundan dolayı “*vav*” ile “*fa*” harflerinin yerleri değiştirildiği ve böylece “*sufi*” haline getirildiği ileri sürülmüştür.⁴²

“*Sufi*” kelimesinin Yunan dilinde “*hikmet*” anlamına gelen “*Sophia*” kelimesinden gelebileceği de ileri sürülmüştür. Bazı ilim

³⁸ Allah tarafından kıblenin Kudüs’ten Kabe’ye çevrilmesi emredilince (...Haydi yüzünü Mescid-i Haram’a doru çevir!..., Bakara, 144) Suffa’nın yeri güneyden kuzeye alınmıştır. Bkz. İbrahim Sarıçam, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı, Ankara 2004, s. 135.

³⁹ Sarıçam, s. 137.

⁴⁰ Selçuk Eraydın, Tasavvuf ve Tarikatlar, İstanbul 2004, s. 51.

⁴¹ Hicviri, Keşful Mahcub, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982, s. 111.

⁴² Suhreverdi, Tasavvufun Esasları, çev. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1990, s.76, Eraydın, s.52.

adamları bu ihtimale yer verirken, bir çok alim tarafından bu görüş reddedilmiştir.⁴³

Sufînin, yün manasına gelen “*suf*” kelimesinden geldiği konusunda birçok İslam alimi birleşmiştir. Suhreverdi, Hz.Peygamberin yün elbise giydiğini, yünlü elbiseyi sevdiğini, zahitlerin de bunu benimsediğini, dolayısıyla onlara “*yün elbise giyen*” anlamında “*sufî*” denildiğini rivayet ederek, bu görüşün daha kuvvetli olduğunu bizzat nakletmektedir.⁴⁴ Bunun yanında Nöldeke gibi bazı Batılı araştırmacılar tarafından sufilerin yünlü elbise giyme adetini Hristiyan münzevilerinden öğrendikleri ileri sürülmüştür.⁴⁵

b.Tasavvufun Tanımı

Tasavvuf kelimesinin nereden geldiği hakkındaki görüşlerin çeşitliliği kadar onun tanımı da çeşitlilikler arz etmektedir. Tasavvufun bir hal ilmi oluşu, onu anlamak için her kesin kendisi bu tecrübeyi yaşaması gerekli görülmesi,⁴⁶ bu ilmin tanımının tam olarak yapılamamasının en büyük etkenlerinden olmuştur. Buna rağmen tarih boyunca alimler tarafından tasavvuf hakkında bir çok şey söylenmiştir. Bu tariflerin bir çoğunu Nicholsun toplamış ve sınıflandırmıştır. Onların bazıları şu şekildedir:

“Tasavvuf, hakikatleri almak ve mahlukatın elindekilerden ümidi kesmektir.” (Ma'ruf el-Kerhi (ö.200)

“Tasavvuf, sufînin üzerinde Hak'tan başkasının bilmediği amellerin meydana gelmesi ve daima Hak'tan başkasının bilmediği bir hal üzere Onunla birlikte olmasıdır.” (Ebu Süleyman ed-Daranî (ö.215.)

⁴³ Bkz. Dilaver Selvi, Kur'an ve Tasavvuf, İstanbul 1997, s. 16-17.

⁴⁴ Suhreverdi, s. 72-74.

⁴⁵ Reynold Nicholsın, İslam Sufileri, ter. Mehmed Dağ vd., İstanbul. 1978, s. 3.

⁴⁶ Sufiler bunun için “*tadmeyan bilmez*” (man lam yazuk ve lam ya'rif) tabirini kullanmışlardır. Bkz. Dosay Kenjetay, Hoca Ahmet Yesevi'nin Düşünce Sistemi, Ankara. 2003, s.133.

“Tasavvuf, az yemek, Allah ile huzura kavuşmak ve insanlardan kaçmaktır.” (Sehl b. Abdullah et-Tüsteri (ö. 283)

“Tasavvuf ne bir sistem, ne de bir ilimdir; o bir ahlaktır. Sistem olsaydı, mücahede ile, ilim olsa öğrenmekle elde edilirdi. Oysa o, Allah’ın ahlakı ile ahlaklanmaktır. Ahlak-ı ilahiyye’ye ilim ve merasimle bir karşılık bulmaya gücün yetmeyecektir.” (Ebu’l Hüseyin en-Nuri (ö.295)

“Tasavvuf, Hak’kın seni sende öldürmesi ve kendisiyle diriltmesidir” (Cüneyd Bağdadi (ö. 297)

“Tasavvuf, ahlâktır. Ahlakını artıran kimse safasını da arttırır.” (Ebu Bekr Kettânî ö.322)

“Tasavvuf, kadere sabretmek; Allah’ın verdiği razi olmak ve dere tepeyi aşmaktır.” (Ebu Abdullah b. Hafif (ö.331)

“Tasavvuf, fuzuli işleri tamamen terk etmektir.” (Ebu Said b.el-Arabi (ö.340)

“Tasavvuf, hali gizlemek ve ihvana karşı makamı terk etmektir.” (Ebu’l Hasan Harkani (ö.425)

“Tasavvuf, Aklındaki her şeyi terk etmek, elindeki her şeyden uzaklaşmak ve isabet eden şeye üzülmemektir.” (Ebu Said b. Ebu’l-Hayır (ö.440)⁴⁷

Bunun gibi tarifleri çoğaltmak mümkündür. Bunlar bile bize tasavvufun anlaşılmasının kolay olmadığını, her tarifiñ özel hal tecrübelerine dayandığını göstermektedir. Bunun yanında bazı alimlerce tasavvuf şiir diliyle de açıklanmaya çalışılmıştır. Örneğin Olanlar Tekkesi Şeyhi İbrahim Efendi (ölm. 1066) tasavvufun tanımını aşağıdaki dizelerde ifade etmiştir:

Bidayette tasavvuf sufi bi-can olmaya derler

Nihayette gönül tahtında sultan olmaya derler

Tarikatte ibarettir tasavvuf mahv-ı suretten

Hakikatte saray-ı sırda mihman olmaya derler

⁴⁷ R. Nicolson, Tasavvufun Menşei Problemi, çev. Abdullah Kartal, İstanbul 2004, s. 64-73.

Bu ab u kil libasından tasavvuf ari olmaktır
Tasavvuf cismi safî nur-ı Yezdan olmaya derler
Tasavvuf lem'ayı envar-ı mutlaktan uyarmaktır
Tasavvuf ateş-i aşk ile suzan olmaya derler
Tasavvuf şerait name-i hestiyi dürmektir
Tasavvuf ehli şer'u ehl-i iman olmaya derler
Tasavvuf arif olmaktır hakimen adetullaha
Tasavvuf cümle ehl-i derde derman olmaya derler
Tasavvuf ten tılsımın ism miftahıyla açmaktır
Tasavvuf bu imaret külli viran olmaya derler
Tasavvuf sofi kali tebdil eylemektir bil
Dahi her söz ki söyler ab-ı hayat olmaya derler
Tasavvuf ilm-i tabirat-ü tevilatı bilmektir
Tasavvuf can evinde sırrı sübhan olmaya derler
Tasavvuf hayret-i kübrada mestü valih olmaktır
Tasavvuf Hakkın esrarında hayran olmaya derler
Tasavvuf kalb evinden masivallahı gidermektir
Tasavvuf kalbi mümin arşı Rahman olmaya derler
Tasavvuf her nefeste şarka vü Garba erişmektir
Tasavvuf bu kamu halka nighban omaya derler
Tasavvuf cümle zerratı cihanda Hakk'ı görmektir
Tasavvuf gün gibi kevne nümayan olmaya derler
Tasavvuf anlamaktır yetmiş iki milletin dilin
Tasavvuf alem-i akla Süleyman olmaya derler
Tasavvuf uryet-i vüska yükün can ile çekmektir
Tasavvuf mahzar-ı ayat-ı gufran olmaya derler
Tasavvuf ismi azamla tasarruftur bütün kevne
Tasavvuf camii ahkamı Kuran olmaya derler

Tasavvuf her nazarda zatı Hakka nazır olmaktadır
Tasavvuf sofiye her müşkil asan olmaya derler
Tasavvuf ilmi Hakka sinesini mahzen etmektir
Tasavvuf sofi bir katreyken umman olmaya derler
Tasavvuf küllü yakmaktır vücudun nar-ı la ile
Tasavvuf nur-ı “illa” ile insan olmaya derler
Tasavvuf on sekiz bin aleme dopdolu olmaktadır
Tasavvuf nuh felek emrine ferman olmaya derler
Tasavvuf “kul kefa billah” ile davet dürür halkı
Tasavvuf irci’i lafzıyla mestan olmaya derler
Tasavvuf günde bin kere ölüp yine dirilmektir
Tasavvuf cümle alem cismine can olmaya derler
Tasavvuf zat-ı insan zat-ı Hakk’da fani olmaktadır
Tasavvuf “kurbu ev edna”da pinhan olmaya derler
Tasavvuf canı canane verip azade olmaktadır
Tasavvuf can-ı canan can-ı canan olmaya derler
Tasavvuf bende olmaktadır hakikat Hak ey İbrahim
Tasavvuf şer-i dilde bürhan olmaya derler⁴⁸

c.Tasavvufun Doğuşu ve Gelişmesi

İslam tasavvufunun kaynağı Kur’an ve Sünnete dayanmaktadır. Kuran’a baktığımızda ayetlerin sufilere ilham kaynağı verdiği açık bir şekilde görülmektedir. Başta kıyamet günüyle ilgili ayetler onların korku ile yaşamaya sevk etmiştir. Sufiler, Kur’an’dan kötülüğü emreden nefisten (nefs-i emmare), Allah’la huzur içinde bulunan nefse (nefs-i mutmainne) kadar insan ruhunun çeşitli mertebelerini bulmuşlardır. Ayrıca, Allah’ın “... Biz ona şah damarından daha yakınız”,⁴⁹ “O’nu gözler algılamaz, O ise,

⁴⁸ Eraydın, s.44.

⁴⁹ Kaf suresi, 50/16.

*bütün gözleri idrak eder ...*⁵⁰, “... Nereye yönelirsen orada Allah’ın yüzü vardır ...”⁵¹, “Yer yüzünde inanç sahipleri için birçok ibretler vardır; kendinizde de; hala görmeyecek misiniz?”, vs. buyurması sufileri derinden etkilemiştir.⁵²

Bunun yanında Kur’an, güzel ahlakın ve tasavvufun temeli durumunda olan tevbe, züht, sabır, şükür, muhabbetullah, hayşiyetullah gibi her Müslümanda olması gereken sıfatları bildirmiş, zikir, tesbih, tevekkül, teslimiyet, tefekkür, murakebe ve ihlas gibi amelleri teşvik etmiştir. Sufiler Kur’an’ın sunduğu bu sıfat ve amelleri kazanmaya ve yaşamaya gayret etmişlerdir.⁵³

İslam Tasavvufunun ikinci kaynağı hadisler, yani Hz. Peygamberin sözleri ve yaşama şeklidir. Sufilerce en önemli olaylardan biri Hz. Peygamberin miraca yükselmesi olmuştur. Bu olay tasavvuf ehli için Allah’ın huzuruna manevi yükselişin ilk örneği sayılmıştır. Mutasavvıflar için Hz. Peygamberin ibadetleri de önemliydi, özellikle gece ibadeti kendilerine örnek almışlardı. Bunun yanında Hz. Peygamber insanları hayatlarının her anında Allah’ı zikretmeye, sürekli ibadet etmeye teşvik ettiği bilinmektedir.⁵⁴ Hz. Peygamberin fakirliği övmesi ve bir defasında: “Ya Rab! Beni fakir olarak yaşat ve fakir olarak öldür ve fakirler arasında haşret” diye dua etmesini sufiler örnek almışlar ve uygulamaya çalışmışlardır.⁵⁵ Ayrıca, sufiler her zaman yaşattıkları manevi zinciri Hz. Peygamber’e kadar götürmeyi kendileri için adet hale getirmişlerdir.⁵⁶

Tasavvufun dış kaynaklı olduğunu ileri sürenler de olmuştur. Bu görüşü savunanlar, sufilerin hal ve sözlerinden bazılarından hareket ederek yabancı tesirlerle karşılaştırma yapmışlar ve kendilerine göre benzerlikler

⁵⁰ En’am suresi, 6/103.

⁵¹ Bakara suresi, 2/115.

⁵² Annemarie Schimmel, İslam’ın Mistik Boyutları, çev. Ergun Kocabıyık, İstanbul 2001, s. 41.

⁵³ Bkz. Selvi, s. 28-29.

⁵⁴ Schimmel, s.42-43.

⁵⁵ A. J. Arberry, Tasavvuf, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004, s.27.

⁵⁶ Bunun örneği için bkz. Hucviri, s.153-181.

bulmuşlardır. Tespit edilen bu benzerlikler şu noktalarda kendini göstermiştir: Bunların başında Batılı müsteşriklerin İslam tasavvufunun Hristiyanlıktan etkilenerek ortaya çıktığı iddiası yer almaktadır. Buna göre ilk zahit-sufiler züht ve takva eğilimlerini Hristiyan rahiplerinden öğrenmişlerdir. Bunun yanında “*sufi*” adının türetildiği “*yün elbise*”, Hristiyan geleneğinden geçmiştir.⁵⁷

İkinci bir iddiaya göre İslam tasavvufu Yeni Eflatunculuktan etkilenmiştir. Buna göre Müslümanlar, Yunanca’dan tercüme edilmiş kitaplardan etkilenmişler ve tasavvuf da bundan payını almıştır. Batılıların örnek gösterdikleri Mısırlı Zu’n-Nun bu süreçte önemli rol oynamış, tesir altında kaldığı Yeni Eflatunculuğu İslam dünyasına taşımıştır.⁵⁸

Müslümanlar, İslam dünyasının genişlemesi sonucunda eskiden Budizm’in etkili olduğu halklarla temas kurmuşlardır. Üstelik önceleri Budizm’in egemen olduğu Horasan ve Mavereünnehr zamanla sufiliğin merkezleri haline gelmiştir. Bunu göz önüne alan bazı Batılı araştırmacılar tasavvufun Budizm’den etkilenebileceğini ileri sürmüşlerdir. Sufilikteki vahdet-i vücud şekliyle Fena, Budizm’deki Nirvana ile karşılaştırılmış ve benzer yönleri olduğu söylenmiştir. Ayrıca, İbrahim b. Ethem gibi büyük sufilerin hayatlarından örnekler vererek bunları kanıtlamaya çalışmışlardır. Buna göre İbrahim b. Ethem’in hayat tarzı Buda’ninkine benzetilmektedir.⁵⁹ Bunun yanında büyük mutasavvıflardan sayılan Bayezid-i Bistami’nin öğretmenin Sindi adında biri olduğu ve onun Hind kökenli biri olabileceği söylenmiştir.⁶⁰ İslam tasavvufunun hırka, tesbih ve zikir esnasında nefes almanın da Hind tesiriyle girdiği bildirilmiştir.⁶¹

Bunların dışında İslam tasavvufunun Yahudilikten, Gnostizim’den ve Orta Asya Şamanizm’den de etkilendiği ileri sürülmüştür. Yağmur

⁵⁷ Nicholson, İslam Sufileri, s. 8.

⁵⁸ Nicholson, a.g.e., s. 11.

⁵⁹ Nicholson, a.g.e., s. 14.

⁶⁰ Julian Baldak, Mistik İslam, çev. Yusuf Said Müftüoğlu, İstanbul 2002, s. 57.

⁶¹ Bkz. Selvi, s. 45.

yağdırmak için yapılan Sufi raksın Şamanizm'den geldiği bildirilmiştir. Bunun yanında güzelliğe duyulan saygı Orta Asya Türklerinde İslam'a geçmeden önce de görülmüştür. Ayrıca, Sufiler'in "uçanlar" ile ilgili efsaneleri eskiden Türkler arasında da yaygın olduğu ifade edilmiştir.⁶²

Bütün bunlara baktığımızda açıkça şunu görmek mümkündür ki, bütün din ve kültürlerde mistik hareketler görülmüştür. Onun insanların inandıkları herhangi bir dinin ayrılmaz bir olgusu olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla insan inançlı oldukça bu olguyla beraberdir. Demek, bir dindeki mistik gelişmenin diğer bir mistik hareketlerden kaynaklandığını veya ödünç aldığını tartışmak anlamsızdır. Şurası muhakkak ki, bir dindeki mistik gelişme diğer mistik hareketlerle benzer yönleri olabilir, zamanla karşılıklı etkileşimler de gözlenebilir. Bu onların aynı olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü, benzerlikler kadar farklılıklar da vardır. Netice olarak İslam Tasavvufunun kaynağı Kur'an ve sünnete dayandığını söyleyebiliriz. Ancak, zaman içerisinde diğer dinlerdeki mistik hareketlerle de karşılıklı etkileşim içerisine girdiği kuşkusuzdur.⁶³

İslam tasavvufunun ortaya çıkışı ve gelişim tarihi de önem taşımaktadır. İslam Tasavvufu ilk asırlardan itibaren ortaya çıkan züht hareketiyle kök salmaya başlamıştır. Bu dönemde züht yolunu tutanlar, dünya ve dünya nimetlerinden yüz çevirmeyi, dini hususlara titizlikle ve harfiyen uyumaya çalışıyorlardı. Zahitlerin amacı Allah'ın rızasını kazanmak, onun azabından kurtulmaktı. Özellikle Allah korkusu, cehennem korkusu, ölüm korkusu ve günah korkusu ilk zahitleri derinden etkilemişti.⁶⁴ Diğer bir yandan onların züht hayata çekilmelerine İslam dünyasında gelişen değişiklikler ve kargaşalar neden olmaktaydı. Dördüncü halife olan Hz. Ali'nin 661 senesinde öldürülmesinden sonra iktidarı ele geçiren Emeviler bir asra yakın, halife Ömer b. Abdulaziz (717-720) hariç,

⁶² Baldak, s. 39.

⁶³ Bkz. Selvi, s. 46-48.

⁶⁴ Nicholson, İslam Sufileri, s. 3.

Müslümanları İslam'ın idealinden uzak yönetmişler, bundan dolayı her zaman zahitlerce, dünyevi değerlere aşırı bağlanmak ve Allah'a karşı saygısız davranışlarıyla suçlanmışlardır. Bu da ilk zahitlerin iktidarın ve toplumun günah işlemekte olduğu duygularını güçlendirmiş ve onlardan uzak, inzivaya çekilerek yaşama arzularını artırmıştır.⁶⁵ Buna rağmen ilk zahitler züht hayatlarını aşırılıklara götürmüyorlardı. Toplum faaliyetlerine katılıyor, ihtiyaçlarını karşılamak için çalışıyorlardı.⁶⁶

Emeviler döneminde iyi bir yönetim sergileyen halifenin Ömer b. Abdulaziz olduğunu söylemiştik. O yalnızca erdemli davranışıyla değil, aynı zamanda imanı ve zühdü ile de şöhret kazanmıştı. Bununla beraber tasavvufun atası, ilk ve en seçkin zahit-sufi olan Hasan el-Basri (ö.110/728) ile aynı dönemde yaşamış ve onunla haberleşmiş olmasıyla da takdir edilmiştir.⁶⁷

Dört halife dönemi sona erirken, uzun bir dönemini Irak'ta Basra şehrinde geçiren ve dolayısıyla bu şehrin ismi ile anılan Hasan el-Basri Hz. Ömer'in halife olduğu dönemin sonlarında Medine'de doğmuştur. Hz. Ömer ona hayır dualarında bulunmuş ve ululamıştır. Hasan el-Basri'nin yetişkinlik çağında Medine'de iken Hz. Ali'nin önünde diz çöktüğü söylenmiştir. Sonradan ortaya çıkan sufi tarikatların pek çoğu da manevi silsilesini bu büyük zahit-sufi Hasan el-Basri vasıtasıyla Hz. Ali'ye ve dolayısıyla Hz. Peygambere bağlamışlardır.⁶⁸ Hasan el-Basri, kendini sadece fetihlere adayan Müslüman toplumu uyarmaya çalışmış, onlara kıyamet gününü hatırlatmış, bundan kurtulmaları için Kur'an ve sünnete sınıksız sarılmaları gerektiğini bildirmiştir. Kendisi zühd hayatı yaşamış ve onu bir çok zahit kendilerine örnek almıştır.⁶⁹ Kendinden "*ilk sufi*" olarak

⁶⁵ Schimmel, s. 44.

⁶⁶ Süleyman Uludağ, Keşful Mahcub tercümesine giriş, İstanbul 1982, s.19.

⁶⁷ Arberry, s. 31.

⁶⁸ Martin Lings, Tasavvuf Nedir?, tercüme haz. Akabe yayınları, İstanbul 1986, s. 124.

⁶⁹ Schimmel, s. 46.

bahsedilen Ebu Haşim el-Kûfî (ö.150/767) de Hasan-ı Basri yolundan gitmiş büyük zahitlerden sayılmıştır.⁷⁰

Abbasilerin 750 senesinde iktidara gelmesiyle İslam tarihinde önemli bir dönem başlamış oldu. Bu dönem başlarken bir yandan İslam ilimleri gelişme gösterirken, öbür yandan İslam toprakları genişlemiş, Türklerin yaşadıkları Horasan ve Mavereunnehr bölgeleri İslam’la yakından temasa geçmişlerdi. Ayrıca, züht hareketi buralara kadar ulaşmıştı. Zamanla tasavvufun merkezi haline gelecek olan Türklerin de yaşadığı Horasan bölgesinde ilk zahitler ortaya çıkmışlardı. Bunların başında İbrahim b Ethem (ö. 160/777) ve onun öğrencisi tacir ve tevekkülü mistik hal olarak tanımlayan Şakik-i Belhi (ö.194/810) gelmekteydiler.

Büyük zahit-sufi Mervli Abdullah b. El-Mubarek (ö.181/779) zühdün dışında hadis, tefsir fıkıhla da uğraşmış ve “*Kitabü’z-Züht*” isimli kitabı bu dönemde yazmıştır. Önceleri haydutken daha sonra İslam dinden etkilenip kendini bu dine adayan Horasanlı Fudayıl b. İyaz (ö.187/803) da zahitliğin örneklerinden sayılmıştır. Bunun ardından öğrencisi sayılan Merv’de doğan Bişir b. El-Haris el-Hafî (ö.227/841) ise, “*başkaların fikrine aldırmazlık etmeme*” fikrini ilk ortaya atan sufi olarak bilinmektedir. Onun fikirleri daha sonra Melametiye hareketinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁷¹ Türklerin İslamlaşma sürecinde etkili olmuş sufi hareketlerinin de Melametilikten etkilendiği ileri sürülmüştür.

Hasan el-Basri öldüğü sıralarda Rabiatü’l-Adeviyye 11 yaşındaydı. Onun döneminde İslam aleminde bazı ahlaki problemler ve ayrılıklar başlamıştı. O, yaşadığı zaman içerisinde bu problemlere karşı güreşmiş, manevi değerleri geri kazanmada insanlara örnek olmuştur.⁷² Ayrıca, Rabiyatu’l Adeviye (ö.185/801) insanlara Allah sevgisinden bahsederek korkuyla başlayan züht hareketine “*İlahi aşkı*” (muhabbetullah) katmıştır.

⁷⁰ Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c. XIV, İstanbul 1989, s. 351.

⁷¹ Arberry, s. 37.

⁷² Lings, s. 126.

Onun Allah sevgisini yücelterek şöyle dua ettiği rivayet edilir: “*Ey Rabb'im! Eğer Cehennem korkusuyla sana ibadet edersem, beni Cehenneminde yak; eğer Cennet umuduyla sana ibadet edersem beni Cennetinden mahrum et; ama Senin rızan için Sana ibadet edersem, beni Ebedi Cemalinden mahrum etme*”⁷³

Hadis de rivayet eden Haris el-Muhasibi (165/781) “*er-Ri'aye*” ve “*Kitabü't Tevehhüm*” gibi eserlerini bu dönemde kaleme almıştır. Eserlerinin büyük bir kısmı riyazetle ilgili olup, ismini de nefes muhasebesi anlamındaki “*muhasebeden*” almıştır.⁷⁴ Bu asırlara damgasını vurmuş mutasavvıflardan biri de Mısırlı Zu'n-Nun'dur (ö.246/861). Tasavvufa marifet (gnosis) fikrini ilk dahil eden kişi olarak bilinir. Ayrıca, onun bir simyacı olduğu, Mısır hiyerogliflilerini bildiği söylenir.⁷⁵ Bununla beraber bir yandan Rabiyyatu'l Adeviye ile başlayan Allah sevgisini (muhabbetullah) Mar'uf Kerhi (ö.815) geliştirirken, öbür taraftan Seri Sakati (ö.251/865) tasavvuf yolunun alametlerini tespit etmeye, makam ve hallerini tertip etmeye başlamıştır.⁷⁶

Bu dönemde yaşamış ve tasavvufun simgelerinden biri durumuna gelen Bayezid-i Bistami (ö.261/875) Batılıların ilgisini çekmiştir. Onların ilgisini çekme nedenlerin başında onun hocasının Ebu Ali Sindi isminde biri olması gelmektedir. Onun bir Hindu inancına sahip olduğu kanaatine varmışlardır.⁷⁷ Bunun yanında Bayezit-i Bistami'nin ilk olarak Hz. Peygamberin miracını tasavvufi deneyimle açıkladığı ileri sürülmüştür.⁷⁸

Aynı zamanda bu asırlarda İslam dünyasında Tirmizi (ö.280/893), Sehil et-Tüsteri (ö.896), Ebu Bekr el-Harraz (ö.899), Yahya b. Mu'az (ö.285/907), Amr el-Mekki (ö.909), Cüneyd-i Bağdadi (ö.298/910) vs.

⁷³ Arberry, s. 40.

⁷⁴ Arberry, s. 45.

⁷⁵ Arberry, s. 50.

⁷⁶ Uludağ, a.g.e., s. 20.

⁷⁷ Baldak, s. 57.

⁷⁸ Schimmel, s. 61.

büyük mutasavvıflar yetişmişti. Bunun yanında bu dönemde sufilerce, niyetin amelden önceliği, sünnetin farzdan önemliliği ve taatın ibadetten daha hayırlı olduğu söylenmeye başlandığı ileri sürülmüştür. Bu tutum diğer insanların dikkatini çekmiş ve tepkiler vermeye başlamışlardır. İnsanlar bu tür iddiada olanları tehlikeli sayıyorlar ve küfürle suçluyorlardı.⁷⁹

Bunların arasında sufilere yönelik en şiddetli düşmanlık fıkıhçılardan gelmiştir. Sufiler, fıkıhçıları dini, bir merasim hayatı ve ruhanîyetli olmayan bir kaideler toplamı yaptıklarını söylüyorlardı. Fıkıhçılar da onları zındık ve kafirlikle suçlamışlar ve bu konuda başarılı da olmuşlardır. Bunun sonucunda bazı sufiler yargılanmış ve bazen idam cezasına çarptırılmıştır.⁸⁰ Yani, Sufilerin tutum ve tavırları sıradan halk tarafından tam olarak anlaşılamamıştır. Hallac-ı Mansur'un (ö.912) "*Enel Hak*" ifadesini kullanması ve bundan dolayı idam edilmesi halkın o dönemlerdeki tasavvuf hakkındaki görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır. Aynı zamanda Hallac-ı Mansur'un fikirleri artık tasavvufun İslam alemi için vazgeçilmez olduğunu, onun da ayrı yeri olduğunu göstermiştir.⁸¹

Bu gibi olaylardan sonra sufilerin bir çoğu bir yandan kendilerini tasavvufu toplumu bağdaştırmaya, gelecek kuşak için tasavvufu teorik düzeyde yapılandırmaya adanırken, bir yandan da kendilerini Kur'an ve Hadis'e adanarak ve eserler yazmakla savunuyorlardı. Ebu Bekr eş-Şibli (334/946), Ebu Bekr el-Vasiti (ö.331/942), en-Nifferi (ö.350/961), Ebu Said b. Ebil'l Hayır (357/967), İbn el-Hafif (ö.371/982), İbin el-Arabi gibi sufiler bu dönemde ün kazanırken, Serrac (ö.378/988) "*el-Luma*", Kelabazi (ö. 380/990) "*et-Taarruf*", Ebu Talip Mekki (ö.386/996) "*Kutu'l Kulub*" isimli kitaplarıyla öne çıkıyorlardı.⁸² Ayrıca, bu asırlarda tasavvuf İslam

⁷⁹ Uludağ, a.g.e., s. 20-21.

⁸⁰ Uludağ, a.g.e., s. 22.

⁸¹ Lings, s. 129-131.

⁸² Bkz. Arberry, s. 61-66.

dünyasının her tarafına yayılmış, İslam aleminin her yerinde sufiler cemaatlar ve fırkalarla teşkilatlanıyordu.⁸³ Böylece İslam tasavvufunun temelleri atılmış ve İslam alemindeki yerini almıştır.

Bununla beraber İslam dünyasında kargaşalar meydana gelmiş bir çok mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu da tasavvufun her tarafta yayılmasına ve rağbet görmesine yardım ediyordu. Çünkü halk kargaşalardan bıkmış, kurtuluşu tasavvufa sığınmakta bulmuşlardı. Diğer taraftan halkın tasavvufa meyleden yönünü fark eden devlet adamları, onları korumak için sufilere de saygı göstermeye başlamışlardır. Bu da sufilerin her tarafa yayılmalarını ve rahatça hareket etmelerini kolaylaştırmıştır.⁸⁴

Bu asırlarda sahte sufiler de ortaya çıkmışlardır. Onlar asıl sufilerin hürmetinden faydalanarak ortaya fesat karıştırmaya başlamışlardır. Bu durumu bertaraf etmek ve tasavvufu meşrulaştırmak için o dönemin de büyük mutasavvıflarından Kuşeyri (ö.465/1072) “*Risalesi*” ve Hucviri (450/1057) “*Keşfu’l Mahcub*” isimli eserleri ile bunlara karşı çıkmış⁸⁵ ve tasavvufun aslını göstermeye çalışmışlardır.

Asıl tasavvufu halkı yakınlaştıran, onun önemini kavratran Gazzali (ö.1111) olmuştur. Gazzali hayatında sufilik tecrübesi geçirmişti. Bu tecrübe sonucunda şüphecilikten kurtulmanın güvenilir tek yolunun tasavvuf olduğu kanaatine varmıştır.⁸⁶

Gazzali’den sonra Abdulkadir el-Geylani (ö.561/1161) de bu konuda insanları aydınlatmaya çalıştı ve Bağdat’ın kapılarından birinin yakınında halka tasavvuf dersleri verdi. Bu dersleri sadece Müslümanlara değil, Yahudi ve Hristiyanlara da verdi. Onlar arasında bazıları İslam’ı seçtiler.⁸⁷

⁸³ Uludağ, a.g.e., s.22.

⁸⁴ Uludağ, a.g.e., s. 24-26.

⁸⁵ Hucviri kitabını başlarken sahte sufilerin özelliklerini açıklamaya çalışmaktadır. Bkz. Hucviri, s.75-98.

⁸⁶ Lings, s. 132.

⁸⁷ Lings, s. 133.

Ayrıca, Abdulkadir el-Geylani ile tasavvufun tarikatlar dönemi başlamış oldu.

B. Türklerin İslamiyet’i Kabullerinde İslam Tasavvufunun Rolü

Horasan ve Mavereünnehr bölgelerinde VIII. yüzyıldan itibaren tasavvufi faaliyetler gözükmeye başlamıştır. İslam hudutları içerisine giren bu bölgelerde insanlar daha çok tasavvufi Müslümanlıktan etkileniyor, kendilerine bu yolu yakın hissedip kabulleniyorlardı. Bunun başlıca sebebi kısmen mistik bir din olan eski Türk dininin tasavvufi Müslümanlığa daha yakın olmasından kaynaklanıyordu. Özellikle Türklerin her zaman görüp yaşattıkları ve tecrübesini devam ettire geldikleri eski Türk mistik düşünce sisteminin esasını oluşturan kamlık müessesesi, Türklerin tasavvufa çabuk alışmasını sağladığını düşünmek mümkündür. Rivayete göre Türklerin büyük ozanı Korkut Ata’nın önceleri bir kam iken sonradan İslam’ı anlama maksadıyla Arabistan’a gidip, Hz. Ebu Bekr ile görüşerek Müslüman olması ve bu olayın dilden dile dolaşması Türklerin İslamlaşmasında eski dinin de etkilerinin olabileceğini göstermektedir. Yani, Türklerin İslam’ı yakından tanımaya başladıkları dönemlerde ilk önce eski kam ve ozanların yerini “*baba*” ve “*ata*” olarak tanınan dervişler almaya başlamıştır.⁸⁸

Bunun yanında Türklerin zaman içerisinde benimsedikleri Budizm ve Hristiyanlık gibi dinlerin de, onları ilk önce İslam’ın bu yönüne meyletmelerinde etkili olduğu söylenmiştir. Bu dönemde yaşamış olan, Horasan sufilerinin en büyüklerinden sayılan İbrahim b. Ethem ve Şakik-i Belhi’nin hayat hikayeleri her zaman Batılılar tarafından malzeme olmuş, onların eski dinlerden, özellikle Budizm’den etkilendikleri iddia edilmiştir.

Türklerin İslamlaşmasında önemli rol oynayan müesseselerin başında Ribatlar gelmektedir. Ribat, (çoğulu, rubat) murabata (sınır

⁸⁸ M. Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara 2003, s. 50.

boylarında düşmanı kollamak)⁸⁹ işinin yapıldığı yer anlamına gelmektedir. Kur'an kaynaklı bu ribat deyimini zamanla kurumsal bir karakter kazanmış ve sınır boylarında düşmanı kollayan Allah yolunda savaşanların barındıkları yerler haline gelmiştir. Aynı zamanda kendilerini İslam dininin yayılmasına adanmış sufi-dervişlerin de barınak ve konaklama yeri olmuştur. Daha çok askeri gayelerle, sınırlara yakın yerlere kurulan bu ribatlarda zamanla hudutların genişlemesiyle ve etrafındaki toprakların İslam dairesine girmeleriyle bu müesseseler sadece İslam dinini yaymaya çalışan sufilere hizmet etmeye başlamış ve birer tekke ve zaviyelere dönüşmüşlerdir.⁹⁰ Daha Emeviler döneminde 727 yıllarında Belh ve civarında ribatlar inşa edilmeye başlamıştır. Ribatlarda yetişen sufilere “mürabitler” denilmiştir. Bu yolda şehit olan Şakik-i Belhi de bir “mürabit” olarak sayılmıştır.⁹¹

Bu müesseseler İslamiyet'in ilk gelişme yıllarında Müslüman halk tarafından o kadar benimsenmiştir ki, Müslüman zenginler varını yoğunu bu Allah evleri için harcamışlar ve adeta birbirleri ile yarışarak bir çok ribat, bunun yanında tekke ve zaviye yapmışlardır. Buralarda bir mürşid veya şeyhin manevi terbiyesinde yetişen bu gazi dervişler, özellikle ilk bahar ve yaz aylarında kafir Türklere karşı bazen gaza ve cihatta bulunurlar, bazen bir erenler ordusu olarak göçebe Türklere katılırlar ve onlara İslam'ı davet ederlerdi.⁹²

Bu konuda İstahri şunları beyan etmektedir: “İslam ülkelerinde ki, servet sahiplerinin çoğu, paralarını sefahete, yani içki kumar gibi, Allah'ın razı olmayacağı kötü şeyler için sarf etmede adeta birbirleriyle yarış etmektedirler. Ancak , bu zenginlerden pek azı bunun aksini yaparlar,

⁸⁹ “... Savaş için hazır ve tetikte bulunun...” (Ali İmran süresi/200), “Sizler de onlara karşı gücünüzün yettiği her çeşit kuvvetten savaş için beslenen atlardan hazırlayın...” (Enfal süresi /60).

⁹⁰ Yaşar Nuri Öztürk, Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar, İstanbul 1999, s. 130; Yazıcı, s.24.

⁹¹ Günay-Güngör, s. 155.

⁹² Kitapçı, Türkler Nasıl Müslüman Oldu?, s. 99-100.

paralarını hayır ve hasenata sarf ederler. Halbuki, Maveraiünnehr’de durum böyle değildir.

Buralardaki, zenginlerin büyük bir kısmı onların tam aksine, mallarını Allah yolunda harcarlar, ribatlar, yol ve köprüler yaparlar din uğuruna cihadı teşvik ederler. Ancak onlardan çok azı, bu servetlerini eğlence ve sefahete harcamaktadırlar.

Buralarda, hiçbir şehir, kasaba, su kaynağı, sebil, önemli geçitler, hatta hiçbir köy yoktur ki, orada yolcu ve misafirlerin istirahatlarını temin etmek için mutlaka bir ribat vardır. Bilindiği gibi Aşağı Türkistan’da, bu şekilde hizmet gören ribatların sayısı 10.000 kadardır. ihtiyaç sahipleri, ribatlarda dilediği sürece kalırlar, onların iâşe ve ibadetleri temin edildiği gibi hayvanlarının da bakımı yapılmaktadır.”⁹³

Bunlardan Ebu Haşim es-Sufi’nin Şamda kurmasıyla başlatılan ve zamanla müesseseseleşen tekke ve zaviyeler bundan sonraki dönemlerde de sufilerin vazgeçilmez mekanları olmuştur. X. asra gelindiğinde Baykent, Buhara, Semerkand, Fergana, vs. dolaylarında sufiler için çok sayıda tekke ve zaviye kurulmuştur. Aynı zamanda bu yerlerde eski Budist Viharaları tekke ve zaviye haline getirilmiş veya yanlarına yeni zaviye binaları yapılmıştır.⁹⁴

Türkler arasında başlıca Melametiye, Kerramiye ve Kalenderiye gibi tasavvufî hareketler yaygınlaşmış ve Türklerin İslam’ı tanımlarında önemli yer tutmuşlardır. Bunlardan Melametiye hareketini başlatanın, İslam’a girmeden önce “*bir düzenbaz, bir eşkıya*” olan, Merv’li Bişir b. El-Haris el-Hafî (ö.227/841) olduğu söylenir. Bişir, “*başkaların fikirlerine aldırmazlık etmeme*” doktrinini geliştirerek Melametiye hareketini başlatmış oluyordu. Onun şöyle dediği rivayet edilmektedir: “*Kötü fiillerinizi gizledikleriniz gibi, hayırlı işlerinizi de gizleyin*”, ve yine “*eğer*

⁹³ Kitapçı, a.g.e, s. 101.

⁹⁴ A.Y.Ocak, “Zaviye”, İ.A., c.XIII, İstanbul 1986, s. 469.

insanların sizi hırsız sanmasını başarabilecek bir halde iseniz, bütün gücünüzle bunu başarmaya bakın’’⁹⁵

Bişr’in fikirleri kısa sürede Horasanda gelişme göstermiştir. Bunun ardından Melametiye hareketi Maverünnahr bölgesine nüfuz ederek, Melameti Türk dervişlerinin faaliyetleri sonucu Türkler arasında geniş ölçüde yayılmıştır. Hatta Ahmed Yesevi’nin de bu hareketten etkilendiği söylenmiştir.⁹⁶ Daha sonra bazı Melametiler vasıtasıyla Horasan sınırları dışına taşarak bütün İslam dünyasında yaygın hale gelmiştir. Böylece zamanla İslam dünyasının çeşitli bölgelerinde Zu’n-Nün el-Mısri, Sehil et-Tüsteri, Cüneydi Bağdadi, Hallac-ı Mansur ve İbrahim el-Husri gibi Melameti eğilimli sufiler yetişmiştir.

İlk dönemlerde Melametilik nefsin arzularına ve riyakar davranışlara karşı sürekli mücadele etmek ve iyiliklerini gizlemeye çalışmak olmuşsa da daha sonra bazı Melametiler bu ilkenin uygulanmasında aşırıya kaçmışlar ve mensuplarından insanların kınamasını istemişlerdir. Bu tavır sonraki dönemlerde Melameti anlayışın bir parçası haline gelmiş ve kendilerine yöneltilen eleştirilere zemin hazırlamıştır.

Tasavvufun tarikatlar şeklinde örgütlenmeye başladığı VI (XII) yüzyılda varlığını sürdüren Melametilik bu dönemde ortaya çıkan başta Hacegan tariki Nakşibendiye, Kübreviye ve Mevleviye gibi büyük tarikatları etkilemiştir. Daha sonra XV yüzyılda Anadolu’da ikinci devre Melamiliği Hacı Bayram Veli tarafından kurulmuştur. Böylece Melamiye, Bayramiye tarikatı içinde yeniden zuhur etmiş ve günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.⁹⁷

Dünyayı ve dünyevi değerleri umursamayan, bunu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına yansıtan sufilere “*kalender*”

⁹⁵ Arberry, s. 37.

⁹⁶ Kencetay, s. 104.

⁹⁷ “*Melamiyye*”, DİA., c. XXIX, Ankara 2004, s. 24-25.

adı verilmiştir. Bu sufiler ağırlıklı olarak Horasan ve Maveräünnehr bölgesinde yaşamışlardır.

Abdurrahman-ı Cami'ye göre Kalenderiler Melametiler'in samimi takipçileridirler. Suhreverdi, Melametiler'in hallerinin yüce, makamlarının aziz olduğunu, hadislere ve sünnete sıkı sıkıya bağlı bulunduklarını, Kalenderilerin ise, kalp temizliğinin verdiği sarhoşlukla şeri sınırları aşır, farzların dışında namaz ve oruç gibi ibadetleri azalttığını bildirmiştir. Daha sonra Suhreverdi Kalenderi ile Melameti arasındaki farklar üzerinde durmuş ve şu sonucu çıkartmıştır: Melameti ibadetlerini gizlemeye özen gösterir, Kalenderi ise bütün adetleri yıkmaya çalışır. Bunun yanında bazı büyük sufi ve şairler Kalenderiler ve Kalenderilikten övgüyle söz etmişlerdir. Bunlardan Hacı Abdullah-ı Herevi "*Kalendername*" adlı risalesinde Kalenderiyliği benimsemiş ve bir kalenderin ağzından bu konudaki görüşlerini dile getirmiştir.⁹⁸

Türkler arasında İslam'ın yayılmasında etkin rol oynayan hareketlerin birisi de sufi Ebu Abdullah Muhammed b. Kerram (809-869) ismiyle ortaya çıkan Kerramiye hareketiydi. Bu hareket Horasan ve Maveräünnehr bölgelerinde taraftarlar elde etmiş ve bu bölgelerde İslam'ın yayılmasında etkili olmuştur. İbn Kerram'ın kendisi de Horasana seyahatler yapmış, taraftarlar kazanmıştır. Hatta, Kerramiye hareketi sayesinde Zerdüş ve Hristiyanların da Müslüman olduğu söylenmiştir⁹⁹

Türklerin İslamlaşmasını hızlandıran ve onlara bu dini sevdirenler gezgin mutasavvıflar olmuşlardır. Bunların başında Hallac-ı Mansuri sayabiliriz. Hallac-ı Mansur beş yıl boyunca Horasan, Maveräunnehir, Sicistan, İsfahan, Türkistan bölgelerini dolaşmıştır. O, buralarda halka Allah sevgisini vaaz etmeye çalışmış, İslam'ı anlatmış ve onlar için eserler

⁹⁸ Nihat Azamat, "*Kalenderiyye*", DİA., c. XXIV, İstanbul 2001, s. 253-254.

⁹⁹ Günay-Güngör, s. 299.

yazmıştır.¹⁰⁰ Onun faaliyetleri Türkleri derinden etkilemiş ve İslam’a gönülden bağlanmalarına vesile olmuştur. Hatta, Hallac-ı Mansur İslam’ı geç kabul eden Kırgız Türklerinin sancıralarında (şecerelerinde) Kırgızların babası olarak geçmekte ve onun yolculukları sırasında Kırgızlarla da karşılaştığını bize göstermektedir.¹⁰¹

Hallac-ı Mansur, 897’de müritleri ile birlikte Türkistan’a gelerek göçebe Türk boylarını İslamiyet’e davet etmiştir. Bazı Kırgız araştırmacılarının fikrine göre Hallac-ı Mansur hakkındaki menkıbeler o dönemden beri bu bölgede yaşayan halklar arasında devam edegelmiştir.¹⁰² Aynı zamanda burada yaşayan Kırgızlar ile sonraları Kırgız halkının oluşumunda katkısı olan yerli halkın arasında dolaşan Hallac-ı Mansur hakkındaki rivayetler daha sonra Kırgız şecerelerinde kendi yerini almıştır. Hallac-ı Mansur ve Kırgızların menşei ile ilgili menkıbe ve rivayetler Seyfeddin Ahsikendi’ye ait eserde anlatılmaktadır.¹⁰³ Hallac-ı Mansur ve Kırgızlarla ilgili bir rivayeti araştırmacı Karasaev şu şekilde anlatır: “856–922 seneleri arasında yaşayan Mansur adlı mutasavvıf kendini tasavvuf yoluna adayarak kendini Allah ile eşitlemiştir. O şeyhin lakabı Hallac’dır. Onu Bağdat halifesi cezaya çekip, öldürerek külünü dağ-taşa ve nehre bırakmıştır. İşte o zaman kerametle dağ-taştan ‘Analhak, minalhak’ sesleri çıkmıştır. Nehir taşı köpüklenerek akmıştır. Bu vakitte nehir kıyısında kırk kız sahil boylayarak yüzlerini yıkadıklarında hepsi hamile kalırlar. Böylece kolayca Kırgızlar kırk kızdan gelirler. Nehrin taşması, yukarıdaki seslerin yankılanması ile ilgili haberler Hoca Ahmed Yesevi’nin ‘Hikmet’lerinde de mevcuttur”.¹⁰⁴ Hikmetlerde Hallac-ı Mansur’un öldürülmesi ve onun

¹⁰⁰ Lois Massignon, “Hallac”, İ.A., c. V, İstanbul tz., s. 168.

¹⁰¹ Bkz. Seyfettin Erşahin, Kırgızlar ve İslamiyet, Ankara 1999, s. 54-55.

¹⁰² Saparbek Zakirov, Kırgız Sancırası, Bışkek 1996, s. 76.

¹⁰³ Seyfeddin Ahsikendi, Tarih-tardın Cıynağı, Kırgızca’ya çev. Moldo Mamasabır Dosbolov - Omar Saranov, Bışkek 1996, s. 33; ayrıca bkz. S. Attokurov, Kırgız Sancırası, Bışkek 1995, 37-39.

¹⁰⁴ Hüseyin Karasaev, Kamus Naamadan Corop, Bışkek 1992, s. 9-10; Kırgızların menşei ile ilgili aynı rivayeti Ç. Valihanov da aktarmaktadır. Valihanov, Ç. Ç., “Kırgızlar Hakida”, Kırgızlar, haz. Ö. Karaev, K. Cusupov, Bışkek 1999, s. 372-373.

külünün göğe doğru savrulduğu, dağ ve taşların “*Ene’l-Hakk*” diye ses çıkardıkları şu şekilde geçmektedir:

“*Şeriatdur*” deb alimler buyurdular,
“*Kafir Mansur ulmadi*”, deb kuydurdular,
Ahgar kilib, kulni kuka savurdular,
Tog, tuzlar “*Ene’l-Hakk!*” teb turar ermiş.¹⁰⁵

Yesevi’nin Hikmetlerinde Hallac-ı Mansur hakkındaki anlatımlara bakarak Hallac-ı Mansur ve Kırgızların menşeinin ona dayandırılması ile ilgili rivayetlerin Yeseviliğin tesiri ile meydana geldiğini de söylemek mümkündür. Nitekim, Karahanlılar döneminde Türk halkları arasında İslamiyet’in Tasavvuf kanalıyla yayma çabası içerisinde olan davetçilerin Yesevi tarikatına mensup kimseler olduğu bunu açıklar mahiyettedir. Fakat şecerelerdeki rivayetlerin bir takım gerçekler üzerine kurulu olduğunu da unutmamamız gerekir.¹⁰⁶

Bununla beraber sufiler devlet adamlarını da İslam’a çağırmışlar ve başarılı olmuşlardır. Karahanlı Devletinin İslam devleti haline gelmesiyle sonuçlanan süreci sufiler başlatmıştır. Nitekim, sufilerin vaazları sonucunda Karahanlı Hükümdarı Oğulcak’ın yeğini Satuk Bura Han Müslüman olmuş, daha sonra amcasına karşı yaptığı mücadeleyi kazanarak Batı Karahanlıların İslam dinini resmen kabul etmelerini sağlamıştır. Bundan sonra Abdulkerim ismini alan Satuk Bura Han’ın İslam’ı kabul edişi, Türklerin Müslümanlığa hızla geçmelerinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Ondan sonra İslamiyet’in kabulü çok büyük topluluklar şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim, 200.000 çadırılık, bazı bölgelerde 10.000 çadırılık Türklerin topluca İslamlaşması bu sürecin sonucudur.¹⁰⁷

Türklerin topluca İslam’ı kabul etmeye başladıkları dönemlerde Horasan ve Mavereünnehr bölgeleri sufilerce dolup taşmaya başlamıştı.

¹⁰⁵ Ahmad Yassaviy, *Hikmatlar*, Taşkent 1991, s. 194.

¹⁰⁶ Zakirov, 306.

¹⁰⁷ Yazıcı, s.65.

Türkler kendi şeyhlerine “*bab*” yani “*baba*” namını veriyorlardı. Bu dönemlerde Meşhur sufi Ebu Sa’id Ebul Hayır’ın hürmet ettiği Muhammed Ma’şuk Tusi ile Emir Ali Abu Halis Türk sufilerin tanınmış olanlarındandı. Onların ünü o kadar meşhur olmuştu ki, bu konuda Hacı Muhammed İmam-ı Gazzali şöyle demiştir: “*Keşke biz toprak olsaydık da bir gün Muhammed Maşuk kademini (ayağını) onun üzerine koysaydı*”¹⁰⁸

Başka bir rivayette şöyle denilmektedir; Muhammed Maşuk elbise giymiş bir Türk idi ki, bir gün Tus camisine geldi. Şeyh Ebu Sayid Ebu’l Hayır mescitte meclis kurmuş idi. Bunun üzerine Muhammed elbisesine bir bağ bağladı. Şeyh Ebu Said sustu, bunun üzerine bir müddet geçtikten sonra şeyh Ebu Said “*Ey Sultan-ı Asır ve ey önder, baş buğ olan Sultan! bağını çöz. Yedi kat gök ve yeri bağladın*” dedi.¹⁰⁹ Ayrıca, Aynu’l Kudat Hamedani bir mektubunda Emir Ali Ubu’yu ulu bir pir olarak zikretmektedir.¹¹⁰

Artık bu dönemde tasavvufun yaygınlaşması ve halkın da ona olan yakınlığından dolayı sufilik siyasi kuvvetlerce resmi olarak tanınmaya başlamıştır. Bu sebepten büyükler, devlet adamları hatta sultanlar bile sufi şeyhleri kendi taraflarına çekmeye uğraşıyorlardı. Şarap içmeyecek kadar dini hükümlere bağlı Karahanlılar, İslamiyeti aşk ve hararetle savunan ilk Selçuklular, alimlere ve şeyhlere karşı büyük bir hürmet gösteriyorlardı. Bunun yanında Türk hükümdarları İslam akidelerine çok bağlı kaldıklarından, onların etrafında gelişen tasavvufi fikirler de onlara uyum içinde geliyordu.¹¹¹

Türlere İslam’ı yakından tanıtan, sevdiren ve İslamlaşmasını sağlayan mutasavvıfların ileri gelenlerinden biri şüphesiz Ahmed Yesevi ve onun takipçileri olmuştur. Ancak şu da unutulmamalı ki, Ahmed Yesevi

¹⁰⁸ Abdurrahman Cami, Nafahatul Üns Min Hadaratil Küds tercemsi, çev. Kamil Candoğan-Sefer Malak, İstanbul 1971, s. 359.

¹⁰⁹ Cami, s. 359.

¹¹⁰ Cami, s. 360.

¹¹¹ Köprülü, s. 49-50.

zuhur etmeden önce Türk dünyasında tasavvufi faaliyetlerin zemini hazırlanmıştı. Bu konuda Fuat Köprülü şunları bildirmektedir: *“Bizim kanaatimize göre, Ahmed Yesevi zuhur ettiği zaman, Türk alemi epey uzun zamandan beri tasavvufi fikirlere alışmış, mutasavvıfların menkıbe ve kerametleri yalnız şehirlerde değil, göçebe Türkler arasında bile az çok yayılmıştı. İlahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için halka birçok iyiliklerde bulunan, onlara cennet ve saadet yollarını gösteren dervişleri, Türkler, eskiden dini bir kutsiyet verdikleri ozanlara benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine inanıyorlardı: Hazreti Peygamberin sahabelerinden olarak gösterilen, Arslan Bab ile menkıbeye göre İslam dinini anlamak maksadıyla Türkistan’dan Ceziretü-l Arap’a gelmiş ve Hazreti Ebu Bekr’le görüşerek İslamiyeti Kabul eylemiş olan ozanlar piri meşhur Korkut Ata, Çoban Ata işte bunlardan kalmış birer hatırayı yaşıyor; her halde Ahmed Yesevi’nin zuhuru zamanında, göçebe Türkler arasında, yani Sır-Derya kenarlarında ve boz kırlarda, anladıkları bir lisanla-yani basit Türkçe ile halka hitap ederek İslam akidelerini ve ananelerini onlar arasında yaymaya çalışan dervişlerin bulunduğu bizce muhakkaktır. Ahmed Yesevi’nin, kendisinden önce gelen dervişlere daha üstün , daha kuvvetli bir şahsiyeti olduğunu kabul etmemek mümkün değildir. Ancak, eğer kendisinden evvel gelen nesiller zemin hazırlamamış olsalardı, onun başarısı bu kadar büyük olamazdı.”¹¹²*

Ahmed Yesevi sonrası Türk dünyasında tasavvufi faaliyetler devam etmiş bir çok tarikat ortaya çıkmıştır. Türk sufileri Nakşbendilik, Kadirilik, Kübreviye, Mevlevilik, Bektaşılık vs. tarikatları altında halka İslam’ı anlattılar ve büyük ölçüde Türklerin İslamlaşmasını sağladılar.

¹¹² Köprülü, s. 50.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER ARASINDA İSLÂMİYET'İN YAYILMASINDA ETKİLİ OLMUŞ BAZI MUTASAVVIFLAR

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Türklerin İslamlaşmasında tasavvufî faaliyetlerin büyük payı olmuştur. Bu faaliyeti gerçekleştirmek için binlerce sufi emek vermiş İslam'ı anlatmak için halkın her kesimine hitap etmeye çalışmışlardır. Bunların arasından ismi tanınmış bir çok sufi yetişmiştir. Aşağıda misallerini vereceğimiz sufiler de tanınmış ve İslam'ın Türkler arasında yayıldığı sıralarda yetişmiş büyük sufilerdir.

A. İbrahim b. Edhem

Ebu İshak İbrahim b. Edhem b. Mansur Türklerin uzun zamandır yaşadıkları Horasan'da dünyaya gelmiştir. Bazı rivayetlere göre, anne ve babası hac görevini yerine getirmek için Mekke'de bulundukları sırada doğmuştur. Annesi İbrahim'i zemzem suyunda yıkamış ve onu beyaz ve temiz beze sardıktan sonra Kabe'yi tavaf etmişlerdir.¹¹³ Ama, bu ihtimal zayıf görünmektedir. Doğum tarihi konusunda da net bir tarih verilmemiştir. Çoğunluk onun H.I asrın sonu ile H.II asrın ortalarına kadar yaşadığı konusunda birleşmektedirler.¹¹⁴ Bunun yanında zayıf ihtimal olsa da bazı kaynaklarda onun H.III asır içerisinde yaşadığı söylenmektedir.¹¹⁵ Ailesinin soyu Arap kabilelerinden Beni İcl'e veya Temim'e kadar uzanmaktadır. Bir çok hizmetçisi bulunan, zengin ve itibarlı ailenin çocuğu olan İbrahim b. Edhem gençliğini Horasan'da geçirmiştir.

Sahip olduğu bütün nimetlerden vazgeçip züht yolunu seçmesi halk arasında farklı söylentilerin doğmasına sebep olmuştur. Bunlardan en meşhuru hizmetçisi İbrahim b. Beşşar'ın bizzat kendisinden dinleyip

¹¹³ Cavad Nurbahş, Piran-i Balh, Mashhad-İran H. 1379, s. 10.

¹¹⁴ Ömer Öngüt, Tasavvufun Aslı Hakikat ve Marifatullah İncileri, İstanbul 2000, s. 451.

¹¹⁵ Faruk Meyan, "İbrahim Bin Edhem", İslam Meşhurları Ansiklopedisi, c. I, İstanbul 1970, s. 371.

naklettiği hadisedir. Bu olay şöyle gerçekleşmiştir: İbrahim b. Edhem bir gün ava çıktığında gaipten bir ses “*Ey İbrahim sen bunun için yaratılmadın*” şeklindeki nidayı üç defa duymuş bunun üzerine bütün malını mülkünü terk edip züht yoluna girmeye karar vermiştir.¹¹⁶

Bu olay her zaman önemini korudu ve sıklıkla o Guatama Buda’nın yaşam öyküsü ile karşılaştırılarak İslam tasavvufunun Budizm’den etkilenerек ortaya çıktığına örnek olarak gösterildi.

Bunun ardından züht hayatına başlayan İbrahim b. Ethem yolculuğa çıktı. Yolda bir çobana rast geldi. Çobanın yünden yapılmış elbisesiyle kendi elbisesini değiştirdi ve yaşadığı yerden ayrıldı. Dostlarını, her şeyini terk ettikten sonra diyar diyar gezdi. Helal kazanç ve nefsinı temizlemek için dağlardan odun toplayıp, sırtında taşıdı ve pazarlarda sattı. Hatta hamamlarda insanların kirlerini yıkayacak kadar nefsinı alçalttı.¹¹⁷

İbrahim b. Ethem’in fazla ilme yaklaşmadığı daha çok ahlak ve adaba sarıldığı söylenmiştir. Ancak, Abdullah b. Mubarek bunun böyle olmadığını bildirmiştir: “*İbrahim b. Ethem’le Horasan’dan çıktığımızda 60 genç civarındaydık ve amacımız ilim öğrenmekti*”¹¹⁸

İbrahim b. Ethem, Horasan’dan ayrılınca Şam, Irak ve Rum (Anadolu) bölgelerine seyahat yapmıştır. Bu arada Trablus, Antakya, Tarsus ve Maraş gibi şehirlere de uğramıştır. Bu sıralarda bekçilik ve değirmencilik işleri ile uğraşmış ve el emeği ile geçinmeye çalışmıştır.¹¹⁹ Gittiği her yerde insanlara İslam’ı öğretmiş onları bu yolda irşat etmiştir. Örneğin, İbrahim b. Ethem Basra çarşısında gezerken şöyle bir soruya muhatap olur: “*Ey Ebû İshak!*¹²⁰ *Allah, Kur’an da ‘bana dua edin, dualarınızı kabul edeyim’ buyuruyor. Biz dua ediyoruz, ama Allah*

¹¹⁶ Nurettin Albayrak, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA., c. XXI, İstanbul 1997, s. 293.

¹¹⁷ Öngüt, s. 452.

¹¹⁸ Nurbahş, s. 21.

¹¹⁹ Albayrak, s. 293.

¹²⁰ Ebu İshak, İbrahim b. Edhem’in künyesi olarak bilinmekteydi, bkz. Cami, s. 106.

*dualarımıza karşılık vermiyor.” Bunun üzerine İbrahim b.Edhem şöyle der:
“Çünkü 10 şey kalbinizi öldürmüştür;*

Allah’ı biliyorsunuz; ama O’nun, sizin üzerinizde olan hakkını eda etmiyorsunuz.

Kur’an’ı okuyorsunuz; ama içindeki hakikatlerle amel etmiyorsunuz.

Allah resulünü sevdiğinizi iddia ediyorsunuz; ama O’nun sünnetleriyle amel etmiyorsunuz .

Şeytanın, düşmanınız olduğunu iddia ediyorsunuz, sonrada onu sevindirecek işler yapıyorsunuz.

Cennete müştâk olduğunuzu, ona olan hasretinizi ifade ediyorsunuz; ama oraya girmek için çalışmıyorsunuz.

Cehennemden korktuğunuzu söylüyorsunuz, lakin ondan kaçınmıyorsunuz.

Ölümün hak olduğunu söylüyor; fakat onun için hazırlık yapmıyorsunuz.

İnsanların ayıplarıyla uğraşıyor; kendi ayıplarınızı unutuyorsunuz.

Allah’ın nimetlerini yiyor; fakat şükürünü eda etmiyorsunuz.

Ölülerinizi defnediyorsunuz; fakat ibret almıyorsunuz.

Bu şartlarda dualarınız nasıl kabul edilsin ki!..”

Bir defasında da İbrahim b. Edhem’den birisi nasihat istedi. Bunun üzerine o buyurdu ki, *“Altı şeyi kabul edersen, hiçbir işin sana zarar vermez. O altı şey şunlardan ibarettir:*

Günah yapacağın zaman, O’nun rızkını yeme! Rızkını yiyip de ona isyan etmek, laik olur mu?

Ona asi olmak istersen, onun mülkünden çık. Mülkünden olup da ona isyan etmek, laik olur mu?

Ona isyan etmek istersen gördüğü yerde günah yapma! Yani görmediği bir yerde yap. Onun mülkünde olup rızkını yiyip, gördüğü yerde günah yapmak uygun değildir.

Can alıcı melek ruhunu almağa geldiği zaman, tövbe edinceye kadar izin iste. O meleği kovamazsın. Kudretin varken, o gelmeden önce tövbe et. O da bu saattir. Zira melek-ül Mevt ani gelir.

Mezarda Münker ve Nekir ismindeki iki melek, sual için geldikleri vakit, onları kov. Seni imtihan etmesinler”.

Soran kimse dedi ki, “buna imkan yoktur.” Şeyh buyurdu ki, “öyle ise onlara şimdiden cevap hazırla! Kıyamet günü, Allah: günahı olanlar cehenneme gitsin! diye emredince, ben gitmem de!”

Bundan dolayı o kimse tövbe etti. Ölünceye kadar tövbesinden vazgeçmedi.¹²¹

İbrahim b. Ethem bundan sonraki yolculuğunu Mekke’ye doğru çevirdi. Vatanından ayrılarak, eskiden varlık içersinde yaşayıp da onları terk eden ve yolculuklarında bir çok sıkıntılarla karşılaşarak zorluklara göğüs geren İbrahim b. Edhem nefisini terbiye etmeyi başarmıştı. O bu durumunu şöyle anlatmıştır: “Bir çok acı çektim, ancak vatanımdan ayrılmak kadar ağır geleni olmadı: nefsim karşı en şiddetli kavgayı vatan hasreti hususunda verdim”¹²²

Rivayete göre İbrahim b. Edhem, Mekke yolundaki çöllerde aylarca tek başına seyahat ederken bir kişi ile karşılaşmıştır. O kişi kendisine Allah’ın “İsm-i Azam” duasını öğretmiştir. Kişi gittikten sonra İsm-i Azam ile Allah’ı çağırmış, bunun üzerine Hz. Hızır’ı görmüştür. Hızır ona: “Allah’ın bu İsm-i Azamı’nı sana kardeşim Davud öğretti!” demiştir.¹²³ Ancak, Hucviri bu konuda İbrahim b. Ethem ile konuşan kişinin ve İsm-i Azamı öğretenin de bizzat Hızır olduğunu belirtmektedir.¹²⁴

İbrahim b. Ethem Mekke’ye giderek Süfyan-ı Sevri, Fudayıl b. İyad ve Ebu Yusuf Gusulî ile tanışıp kendileri ile dost olmuştur. Bu arada Ebu

¹²¹ Meyan, s. 373.

¹²² Albayrak, s. 293.

¹²³ Kuşeyri, Kuşeyri Risalesi, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978, s. 78

¹²⁴ Hucviri, s. 202.

Hanife ile de buluşmuş ve aralarında dostluk bağı kurulmuştur.¹²⁵ Bu konuda Hucviri İbrahim b. Edhem'in Ebu Hanife ile yakın bir bağ kurduğunu ve zahir ilmini Ebu Hanife'den öğrendiğini bildirmektedir.¹²⁶

Aynı zamanda tabiin ve tebeut-tabiinden İbrahim b. Edhem hadis rivayet etmiştir. Ondan da hizmetçisi İbrahim b. Beşşar, Şakik-i Belhi ve Ebu İshak el-Fezari rivayette bulunmuştur. Onun az hadis rivayet etmesi, hadis toplamakla meşgul olunurken ameli ihmal etme endişesinden kaynaklandığı söylenmiştir.

İbrahim b. Ethem daha hayatta iken şöhreti her yere ulaşmıştır. Kurduğu sohbetlerde dostlarına nasihatler verdiği rivayet edilir. Onun çok güzel konuştuğu ve zaman zaman şiir söylediği de bilinmektedir. Öğütlerinde her zaman helal kazancın önemini vurgulardı. Duasının kabul edilmesi için ne yapması gerektiğini soran birine de helal yemesini tavsiye etmiştir.

İbrahim b. Edhem'in gecelerini genellikle tefekkürle geçirip çok az uyuduğu, gündüzlerini ise, sürekli oruç tutarak geçirdiği bilinmektedir. Ayrıca, zaman zaman dağa çekilerek kendini Allah'a ibadet etmeye verirdi. Bunun yanında ünlü mutasavvıf vaktinin çoğunu halkın içinde onların dertleri ile ilgilenererek geçirmeye çalışırdı ve insanları alimlerin toplantılarına katılmalarını, namazı cemaatla kılmalarını, hacca gitmelerini, cihada katılmalarını ve nefislerini eğitmeleri gerektiğine davet ederdi.

Büyük mutasavvıflar onun hakkında görüşler beyan etmişler ve onun büyüklüğünü dile getirmişlerdir. Cüneyd-i Bağdadi onun hakkında *"Bu yolun bilgilerinin anahtarı İbrahim'in elindedir"* ifadesini kullanmıştır.¹²⁷ Kelabazi, onu gaipten gelen bir sesle uyarıldığı için *"murad"* vasfına sahip olan kimselerden olduğunu söylemiştir.¹²⁸ Mevlana Celaleddin Rumi onu

¹²⁵ Albayrak, s. 294.

¹²⁶ Hucviri, s. 201.

¹²⁷ Nurbahş, s. 36.

¹²⁸ Albayrak, s. 294.

“manalar denizinin yüzücüleri olarak” nitelendirmiştir. Hücvi’ri ise, onu Hızır tarafından yetiştirilmiş olarak saymaktadır.¹²⁹

İbrahim b. Edhem Bizanslılara karşı yapılan deniz seferine katılmış ve bu sırada bilinmeyen bir adada vefat etmiştir. Öldüğü sene için bir çok tarih verilmiş ve en çok 161(778), 162(779) tarihleri kabul edilmiştir. Naaşı Şam bölgesine defnedilmiştir.¹³⁰

B. Şakik-i Belhi

Ebu Ali Şakik b. İbrahim el-Belhi Belh’de doğmuştur. Horasan alimlerinden olup tanınmış mutasavvıflarındandır. Doğum tarihi hakkında kaynaklarda hiç bilgi yoksa da ünlü mutasavvıf İbrahim b. Edhem’in döneminde yaşadığı ve ikisi arasında yakın bir dostluk bağı olduğu, ondan tarikat ilhamı aldığı ve daha sonra ondan hadis rivayet ettiği söylenir. Buna göre H.II asır içerisinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla kendisi birinci tabakadan sayılmakta ve o dönemde Ebu Ali künyesi ile çağırılmaktaydı.¹³¹

Şakik-i Belhi’nin zühd yolunu seçmesine neden olan iki hikaye nakledilir: Bunların birincisine göre, Şakik-i Belhi zengin bir ailenin çocuğuydu. Bir defasında Türkistan’a ticaret yapmaya yola çıkar. Oradayken bir puthaneye girer ve burada putlara hizmetçilik yapan birini görür. Hizmetçi saçını sakalını tıraş etmiş, üzerine erguvani bir elbise giymişti. Şakik-i Belhi, hizmetçiye “*şüphe yok ki senin yaratıcı, hayat sahibi, alim ve kadir bir mabudun var, ona ibadet et. Zarar ve faydası olmayan bu putlara ibadet etme*” dedi. Hizmetçi Şakik-i Belhi’ye “*Eğer durum dediğin gibi ise, o Allah kendi memleketinde sana rızık vermeye kadir ise, bunca sıkıntılara katlanarak ticaret için buralara kadar neden geldin?*”

¹²⁹ Hucviri, s. 201.

¹³⁰ Cami, s. 106, Albayrak, s. 294, Meyan, s. 371.

¹³¹ Alişer Nevayî, Nesayimül Mahabbe Min Şemayimil Fütüve, haz. K. Eraslan İstanbul 1979, s. 32; Cami, s. 115.

diyerek cevap verdi. Hizmetçinin bu cevabından etkilenen Şakik-i Belhi zühd yolunu seçmiştir.¹³²

Şakik-i Belhi'nin zühd yolunu seçtiğinin sebeplerinden diğeri de; zamanında halkın kıtlıktan gam ve keder içinde bulunduğu sırada bir kölenin çılgınca eğlendiğini görmüş ve ona *“bu sevincin nedir? Halkın kıtlıktan ne halde olduğunu görmüyor musun?”* diye sormuştur. Köle, bu hadisenin kendisini ilgilendirmedğini, bütün ihtiyaçlarının efendisi tarafından karşılandığını söylemiştir. Bu durum karşısında Şakik-i Belhi kendi kendine: *“Eğer onun efendisinin bir köyü varsa da, o sonuçta bir mahluktur. Buna rağmen o, rızkı için üzülmiyorsa, Müslüman bir kimse nasıl rızkı için üzülür? Oysa Müslüman'ın efendisi mutlak manada zengindir”* demiştir.¹³³

Şakik-i Belhi ile İbrahim b. Edhem arasında geçen konuşmalar günümüze kadar ulaşmıştır. Aşağıdaki konuşma bunlara sadece bir örnek teşkil eder:

Şakik-i Belhi, İbrahim b. Edhem'den *“Günlük yaşamınızda ihtiyacınızı nasıl temin edersiniz?”* diye sordu. İbrahim b. Edhem şöyle cevapladı *“Ne bulursak şükrederiz ve bulamadığımız zaman sabrederiz”*. Konuşma devam ederken Şakik-i Belhi şu karşılığı verdi *“Horasan'ın köpekleri bile böyle yapar.”* İbrahim b. Edhem *“Siz nasıl yaparsınız?”* diye sorunca, Şakik-i Belhi de *“Bulduğumuz zaman dağıtır, bulamadığımız zaman şükrederiz”* cevabını verdi. Bunun üzerine İbrahim b. Edhem, Şakik-i Belhi'nin başını öperek *“Üstad sensin”* demiştir.¹³⁴

¹³² Mahdi Rahmani Valav-Mansur Çağtai, Tarih-i Ulama-i Balh, Mashhad-İran H. 1383, s. 442; Kuşeyri, s. 90.

¹³³ Eraydın, s. 35-36.

¹³⁴ Nurbahş, s. 31; Cami, s. 115.

Şakik-i Belhi Türklere İslam'ı götürmeye çalışmış, hatta bu uğurda cihatlarla da katılmıştır. Bu konuda Hatem-i Esem, Şakik-i Belhi'nin İslam dinini kabul etmeyen Türklerle savaşta bulunduğunu rivayet etmektedir.¹³⁵

Şakik-i Belhi'den ibret verici sözler nakledile gelmiştir; O, *“Tevekkül, Allah'ın vadine razı olmaktır”, “Ben yaptığım günahlardan çok yapmadığım günahlardan korkarım. Neler yaptığımı yakinen bilirim. Fakat ne yapmam gerektiğini bilmem”, “insanlara ateş ile arkadaşlık eder gibi arkadaşlık et. Menfaatlarını al, ateşlerinden (iftiralarından) sakın”,¹³⁶ “İbadetin evveli sabır, sonu rızadır”, “Allah kendisine itaat eden kimseyi ölümünde ihya eder, asi olanı da hayatında öldürür”* demektedir.¹³⁷

Şakik-i Belhi 174/ 790 tarihinde şehid olarak vefat etmiştir. O, sonradan gelenler için İslam tasavvufunun başlıca kahramanlarından. Bu konuda torunu şunları nakletmiştir: *“Dedem öldürüldüğünde üç yüz köye sahipti, ama her şeyini dağıttığı için defnedilirken giydirileceği bir kefeni bile olmadı. Giysisi ve kılıcı bugüne kadar hala asılı durmaktadır ve insanlar rahmet istemek için onlara dokunmaktadırlar.”¹³⁸*

Kabri bazılarına göre Belh'te bazılarına göre ise, Hüttelan'dadır.¹³⁹

C. Hallac-ı Mansur

Tasavvuf alanında en çok tanılan isimlerden birisi olan Hallac-ı Mansur 244 (858) yılında İran'ın Beyza şehrinin Tür kasabasında doğmuştur. Asıl ismi Hüseyin bin Mansûr, künyesi Ebü'l-Mugis'tir. Rivayete göre Hüseyin bin Mansûr'un dedesi Mahamma bir Mecusi idi. Daha sonra ana tarafından Hz. Ebû Eyyûb el-Ensari'nin neslinden geldiği söylenerek Ensârî de denilmiştir. Hallac-ı Mansur daha sonra babasının mesleğinden dolayı *“Hallac”* diye tanınmıştır. Asıl adı Hüseyin olduğu

¹³⁵ Kuşeyri, s. 78.

¹³⁶ Cami, s. 115.

¹³⁷ Eraydın, s. 36.

¹³⁸ Arberry, s.36.

¹³⁹ Nevayî, s. 32,

halde Farslar ve Türkler arasında daha çok Mansur ve Hallac-ı Mansur şeklinde babasının adıyla anılmıştır.¹⁴⁰

Hüseyin bin Mansûr'a Hallâc denilmesine şu olay sebep olduğu da söylenir; Bir gün o, dostu olan bir hallâcın dükkanına girdi. Bir işinin görülebilmesi için onun tavassutunu ricâ etti. Fakat hallâcın gittiği yerden dönüşü biraz uzun sürdü. Geldiğinde; *"Yâ Hüseyin! Gördün mü başımıza gelenleri. Senin için bugün kendi işimden oldum."* diye söylendi. Hüseyin bin Mansûr onun endişeli hâline bakarak tatlı tatlı gülümsedi ve; *"Üzülme senin işini de biz hallederiz."* dedikten sonra parmaklarını pamuk yığınlarına doğru uzatıverdi. O anda henüz atılmamış pamuk yığınları harekete geçti. Kaşla göz arasında, tel tel saf pamuk bir tarafa, kirli ve süprüntü kısmı ise diğer tarafa ayrıldı. Hallâcın gözleri fal taşı gibi açılmış şaşkınlıktan sanki ayakta donmuş kalmıştı. Olay kısa zamanda halk arasında yayıldı. Bu târihten sonra da Hüseyin, Hallâc-ı Mansûr diye anıldı.¹⁴¹

Küçük yaşlarında Hallac-ı Mansur doğum yeri olan Tür'dan ayrılarak halkı Hanbelilerden oluşan ve hafızlarıyla tanınan Vasıt'a gitmiştir. Orada Hallac-ı Mansur 12 yaşında hafız olmuştur. Ardından Tüster'e geçerek orada büyük velîlerden Sehl bin Abdullah-ı Tüsterî'nin sohbetinde iki sene bulunmuştur. Onun ruhlara hayat veren sohbetlerinden yararlanmış ve tasavvufa yönelmiştir.¹⁴²

Hallac-ı Mansur daha sonra Bağdât'a Cüneyd-i Bağdâdî'nin yanına geldi, onun müritleri arasında yer aldı. Cüneyd-i Bağdâdî ona susmayı ve insanlarla görüşmemeyi emretti. Hallac-ı Mansur ona bazı sorular sordu. Cüneyd-i Bağdâdî sorularına cevap vermedi ve; *"Gâliba bir ağaç parçasının ucunu kırmızıya boyaman yakındır!"* dedi. Cüneyd-i Bağdâdî bu sözü ile ilerde onun şehîd edileceğine işâret ediyordu. O, devrin ulu

¹⁴⁰ Süleyman Uludağ, *"Hallac-ı Mansur"*, DİA., c. XV, İstanbul 1997, s. 377.

¹⁴¹ Uludağ, a.g.e., s. 377.

¹⁴² Uludağ, a.g.e., s. 377.

mutasavvıflarıyla sıkı sıkıya temaslarda bulundu ve Bağdat'ın tanınmış sufilerinin sohbetlerine katıldı. Hatta Amır b. Osman el Mekki'den hırka bile giymiştir. Basra'da onun yanında on sekiz ay kaldığı sırada nefsi ile büyük mücâdele yaptı ve her isteğine sırt çevirdi. Nefsin istemediği, rağbet etmediği işlere sarıldı. Samîmi ve bağıryanık bir âşık oldu.¹⁴³

Hallac-ı Mansur, Basra'da Ebu Yakub Akta adlı bir sufının kızı ile evlenmiştir.¹⁴⁴ Orada Abbasi hilafetini tehdit eden Zenc isyanına şahit olmuştur. Bir süre sonra 282(896) yılında ilk haccını yapmak için Mekke yoluna çıkmıştır. Orada Hallac-ı Mansur bütün vaktini ibadet ve riyazetle geçirmiştir.¹⁴⁵

Hallac-ı Mansur Kûdüs'e de gitmiştir. Daha sonra beş yıl sürecek yolculuğa çıkmak üzere Horasan, Maverannehir, Sicistan, İsfahan, Türkistan bölgelerini dolaşmıştır. Burada Hallac-ı Mansur halka Allah sevgisini vaaz etmeye çalışmış, onlar için eserler yazmıştır. Sonra cübbesini askeri kiyafetle değiştiren Hallac-ı Mansur Keşmirdeki putperest Hinduları ve Maçin'deki Türkleri Müslüman etmek için Hoten ve Tufan'a kadar gönüllü mücahit gibi gitmiştir.¹⁴⁶

Bu gezisinde Hallac Türkleri etkilemiş ve İslam'a girmelerinde önemli rol oynamıştır. Hatta onun tesiri ile Müslüman olanlara Mansurî denilmekteydi. Bu durum Hallac'ı büyük üne kavuşturmuştur. Dönüşünde dünyânın dört bir yanından ona mektuplar yazılmaktaydı. Hindliler, ona; Ebû Mugis, diye mektup yazarlardı. Çinliler Ebû Muîn, Türkler; Ebû Mihr, Farslılar; Ebû Abdullah Zâhid, Huzistanlılar; Hallâc-ı Esrâr diye hitap ediyorlardı. Bunun ardından Ahvaz'a geldi. Burada da nasihatlerde

¹⁴³ Ömer Rıza Doğrul, İslamiyet'in Getirdiği Tasavvuf, İstanbul 1948, s. 81.

¹⁴⁴ Yaşar Nuri Öztürk, Hallac-ı Mansur ve Eseri, İstanbul 1976. s. 20.

¹⁴⁵ Uludağ, a.g.e., s. 377.

¹⁴⁶ Massignon, "Hallac", s. 168.

bulunup, Ahvaz halkı içinde büyük kabûl ve ikrâm gördü. Ahvaz'da ilâhî esrârdan çok bahsettiğinden, burada kendisine Hallâc-ı Esrâr denildi.¹⁴⁷

Bu seyahatinden dönünce tekrar hac yolculuğuna çıkmıştır. Rivayete göre o bazen ibadet ediyor, bazen de halk arasına karışıp hacda kesilen kurbanlar gibi Allah yolunda kendini feda etmeye hazır olduğunu hissediyordu.

Bütün bu yolculukları sırasında onun kerametler gösterdiği de söylenmiştir:

Bir rivayete göre, Semerkantlı Reşid-i Hurd, Kâbe'ye gitmek üzere yola çıkmıştı. Yolda konak yerlerinde meclisler teşkil edip sohbetle bulunuyordu. Yine bir konak yerinde şunu anlattı: Hallâc-ı Mansûr dört yüz sûfî ile birlikte çöle açılmıştı. Birkaç gün geçti. Gıdâ nâmına hiçbir şey bulamadılar. Açlıktan perişan bir hâle geldikleri sırada Hallâc-ı Mansûr'a gelerek şimdi kelle kebâbı olsa da yesek dediler. Hallâc, hemen elini arkaya uzatıp, kebâb olmuş bir kelle ile iki pide alıp, birine verdi. Dört yüz kişi yediler. Her defâsında elini arkaya uzatıp, bir kelle iki pide aldı. Neticede 400 kelle, 800 pide almış ve her birine bir kelle iki pide vermiş oldu. O topluluk bunları yedikten sonra, tâze hurma olsa da yesek dediler. Kalktı ve beni silkeleyin buyurdu. Hurmalar döküldü. Doyuncaya kadar yediler. Bundan sonra yolda ne zaman sırtını bir dikenli ağaca dayasaydı, tâze hurma verirdi.

Başka bir rivayete göre, bir defâsında Mekke'ye gitmişti. Kâbe'nin karşısında bir sene oturdu. Uzuvarının yağı buradaki taş üzerine aktı. Derisinin rengi değişti. Fakat yerinden kıpırdamadı. Her gün ona bir somun ile bir testi su getirirlerdi. Somundan kopardığı birkaç lokma ekmek parçasıyla iftar edip geriye kalan kısmını testinin üstüne koyardı. O sene hacılarla birlikte Arafat'a çıktı. Herkes geri döndüklerinde bir âh çekti ve dedi ki: *"Ey âlemlerin Rabbi! Ey azîz olan Allah'ım! Bütün tesbîh edenlerin*

¹⁴⁷ Öztürk, s. 22.

tesbîhinden, bütün tehlîl söyleyenlerin tehlîlinden ve her tefekkür sâhibinin tefekküründen seni tenzîh ederim. Ya İlâhî! Biliyorsun ki, sana şükretmekten âcizim. Benim şükürüm ancak budur."

Diğer bir rivayete göre, Hallâc-ı Mansûr yanına gelenlere yazın kış meyveleri, kışın yaz meyveleri çıkarır ikrâm ederdi. Elini havaya uzatınca, avcu, üzerinde "*Kul hüvallahü ehad*" yazılı gümüş paralarla dolardı. Bunlara "*kudret paraları*" ismini verirdi. İnsanlara, evlerinde ne yediklerini, ne yaptıklarını, ne konuştuklarını ve kalplerinden geçenleri Allah'ın bildirmesi ile haber verirdi.¹⁴⁸

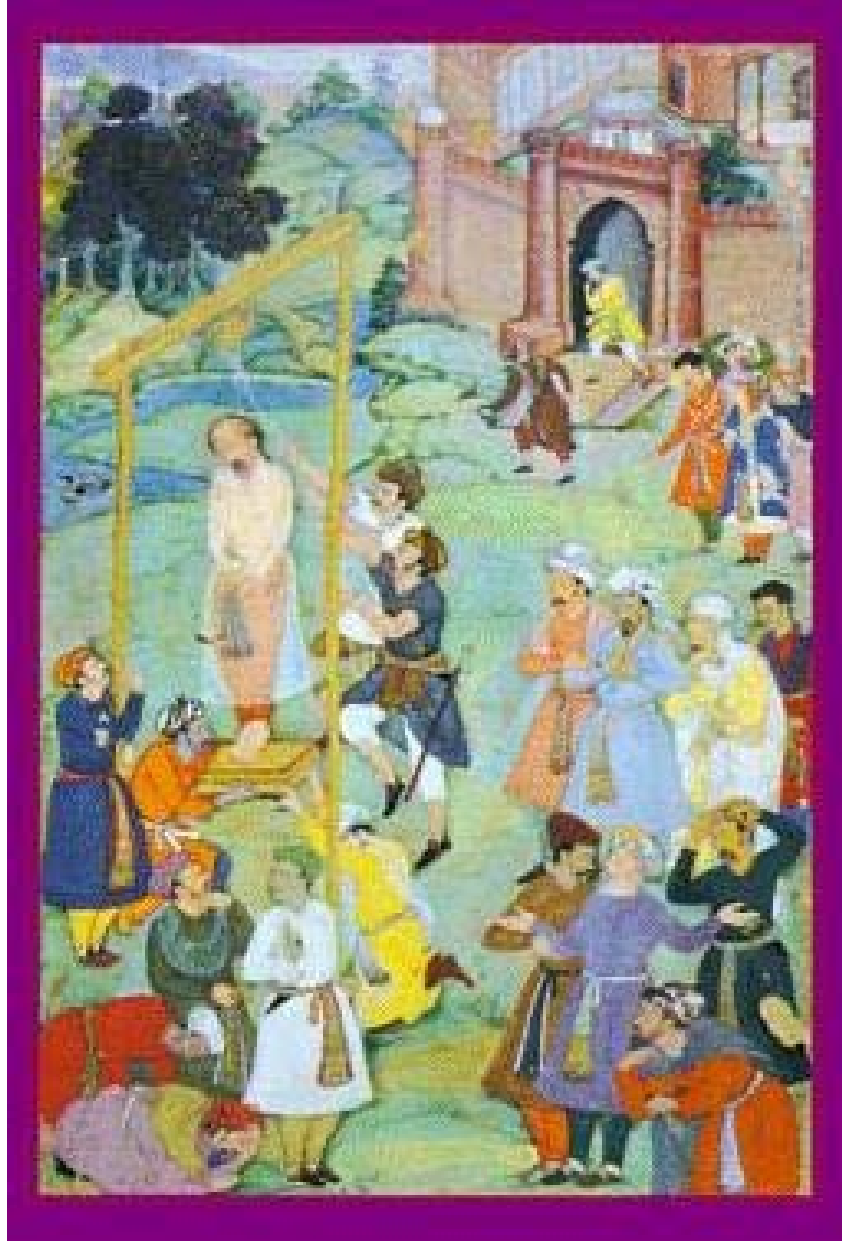
Rivayetlerin birinde Hallac-ı Mansur bir keresinde Bağdat'ta açıkça Hak yolunda canını feda etmek istediğini, kanının dökülmesinin halk için helal olduğunu ilan etmiştir. Bu sözleri duyan bir gurup alim Hallac-ı Mansur aleyhinde bir faaliyet başlatarak Hallac-ı Mansur'un tutuklanmasını istemişlerdir. Haberi duyan Hallac-ı Mansur Ahvaz'a kaçarak bir yıl saklanmışır. 301(913) yılında yakalanarak Bağdat'a getirilmiş, idam talebiyle mahkemeye çıkarılmışır. Sonra hapsedilmesini yeterli görmüşler ve sekiz yıl süren hapis hayatı dostu Nasır el-Kuşuri'nin evindeki bir odada göz hapsi şeklinde geçmiştir.¹⁴⁹

Hallac-ı Mansur kaldığı sekiz yıllık hapis hayatında, kitabının "*Tasin al-Sirac*" ve "*Tasin al-Azal*" bölümlerini yazmıştır. Fakat aleyhindeki faaliyetler bütün şiddeti ile devam ediyordu. Hallac-ı Mansur'un cezalandırılması yönündeki taleplerin artması üzerine Mahkemeye çağırılarak mahkum edilmiştir.¹⁵⁰ İdam cezası 26 mart 922'de gerçekleşmiştir. Hallac-ı Mansur'un elleri ayakları kesilmiş, darağacına çekilmiş, sonra da kafası koparılmıştır. Gövdesi yakılıp, külleri Dicle

¹⁴⁸ <http://www.geocities.com/tasavvufvesufiler/>

¹⁴⁹ Uludağ, a.g.e., s. 378.

¹⁵⁰ Massignon, a.g.e., s. 168.

Hallac-ı Mansur'un dâra çekilmesini tasvir eden bir minyatür.

nehrine savrulmuştur. Kesik başı iki gün köprüde dikili bırakılmış daha sonra Horasan’a gönderilerek bölgede dolaştırılmıştır.¹⁵¹

Hallac-ı Mansur’un asıldığı yer zamanla önem kazanmaya hak şehidi bir velinin türbesi olarak ziyaret edilmeye başlanmıştır. Hallac-ı Mansur adına türbeden başka çeşitli İslam bölgelerinde pek çok makam yapılmış ve bu makamlar bir çok mutasavvıf, alim ve devlet adamı tarafından ziyaret edilmiştir.

Hallac-ı Mansur’un öldürölme sebebi hakkında “*Enel-Hak*” (Ben Hakkım) sözü ile uluhiyyet iddiasında bulunduğu ve hacın farziyetini inkar edip, yeni bir hac anlayışı ortaya koyduğu şeklinde çeşitli iddialar ileri sürölümüştür. Ancak, idamın esas sebebinin dini olmaktan çok siyasi baskılar ve entrikalar sonucu gerçekleştiğı de söylenmiştir. Onun büyük bir üne sahip olması, çok sayıda mürid toplaması, sarayda ve devlet adamları arasında taraftar bulması, Abbasilere karşı Karmatiler’le gizlice iş birliğı yaptığı yönündeki söylentilerin çıkması devlet adamlarını endişelendirmiş ve hakimler kurulundan fetva alıp, idamı gerçekleştirilmiştir.¹⁵²

Tasavvufi görüşleri ve eserleri: Hallac-ı Mansur’un temel görüşlerinden biri nur-ı Muhammedi fikridir. Hallac-ı Mansur’a göre Hz. Muhammed’in biri ezeli biri nur oluşu, diğeri bir insan ve peygamber olarak iki hüviyeti vardır. Bütün nebiler resüller ve veliler ilim ve irfanlarını ondan almışlardır. Hatta varlıkların var oluş sebebi de odur. Hallac-ı Mansur yaratma ve dinlerle ilgili düşüncelerini de nur-ı Muhammedi çerçevesinde açıklamıştır. Hallac-ı Mansur’a göre bütün dinler esas itibarıyla birdir.¹⁵³

Bütün dinlerin ilahi olduğunu söyleyen Hallac-ı Mansur’a göre insan kendi tercih ettiğı din üzere değil, Allah tarafından kendisi için tercih edilen din üzere bulunur. Hallac-ı Mansur İblisin Adem’e secde

¹⁵¹ Schimmel, s. 70.

¹⁵² Uludağ, a.g.e., s. 378.

¹⁵³ Doğrul, s. 82.

etmemesinin tevhid, aşk ve fütüvvet açısından yorumlamıştır. İblis Allah’a derin bir aşkla bağlı olduğundan ondan başkasının önünde eğilmemiş, secde şerefini yalnız O’na tahsis etmiştir. Hallac-ı Mansur bu ikisini örnek alarak “*Enel-Hak*” davasında sonuna kadar ısrar etmekle fütüvvetin bir örneğini vermiştir. Diğer taraftan Hallac-ı Mansur fütüvvetin en güzel örneği olarak Hz. Muhammed ile İblis’i görmüştür. Hiç kimsenin bu ikisi kadar davalarında samimi olmadıklarını ve fedakarlık göstermediklerini ileri sürmüştür.

O yanlış anlaşmaya sebep olan Enel- Hak davası hakkında kitabı Kitabü’t Tavasın’de şöyle demiştir:

*“Eğer Allah’ı tanımadınsa, en azından işaretlerini tanı. Ben o işaretim, ben Hakk’ım, çünkü ben Hakk vesilesiyle gerçekleşen ebedi bir hakikatım. Dostlarım ve öğretmenlerim İblis ve Firavun’dur. İblis cehennem ateşiyle tehdit edildi, ama vaz geçmedi. Çünkü o kendisiyle Rabb’i arasında hiçbir şeyi kabul etmeyecekti. Ve ben her ne kadar öldürülsem ve ellerimle ayaklarım kesilse de vazgeçmeyeceğim”*¹⁵⁴

Yine Hallac-ı Mansur’un görüşlerinden bir diğeri de hac meselesidir. “*Hac yapmak isteyen , fakat buna imkan bulamayan bir kimse evinde temiz bir odayı hac için ayırır. Hac mevsimi gelince içine hiç kimsenin girmedığı bu odada Kabe’de olduğu gibi tavaf yapabilir. Sonra 30 yetimi toplayarak yemek yedirir, onlara elbise giydirir, sonra da her birine 7’şer dirhem para verir. Bunlar hac yerine geçer*” şeklinde söylemiştir.

Hallac-ı Mansur Hristiyanlığa ve bu dinden alınan bazı terimlere de ilgi duyduğu ileri sürülmüştür. Suryani Hristiyanların kullandıkları “*nasut*” ve “*lahut*” tabirlerini tasavvuf terminolojisine ilk defa Hallac-ı Mansur’un soktuğu ileri sürülmüştür.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Arberry, s. 57.

¹⁵⁵ Uludağ, a.g.e., s. 380.

Tasavvuf yolunun şeyhleri Hallac-ı Mansur hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bir kısım alimler Hallac-ı Mansuru reddetmişler bir kısım alimler ise, kabul etmişlerdir. Kabul eden alimler Hallac-ı Mansur'u savunmuş ve görüşlerini paylaşmıştır. Bir kısmı onu kafir ve zındık sayarak şiddetle reddetmişlerdir. Başka gurup alimler mazur görmüş ve kendisine acımışlardır. Dördüncü gurup alimler ise, hüküm vermekten kaçınarak sukut etmişlerdir. Bunlardan şeyh Ebu Sayit, şeyh Ebu Kasım Gurgani ve şeyh Ebu Abbas Şekkani Hallac-ı Mansur'la ilgili konuşmaları gizli tutmuşlar ve Hallac-ı Mansur'u büyük zat olarak anmışlardır. Büyük Mutasavvıf Abdulkerim Kuşeyri ise, Hallac-ı Mansur hakkında *“Eğer o hakikat ve mâna erbabından biri ise, kendisinin reddedenlerin onu terk etmeleriyle terk edilmiş olmaz. Şayet hakkın merdudu ve halkın makbulu ise, halkın kendisini kabul etmeleriyle makbul olmaz. Teslimin hükmü ile onu ona bırakırız, yani Hallac-ı Allah'a havale ederiz. Onda bulduğumuz haktan nişan ve deliller miktarınca, kendisine tazim ederiz. Şeyhler zümresinden az bir miktarı müstesna, faziletteki kemalini, halindeki sefasını, mücahede ve riyazetteki gayretinin çokluğunu kimse inkar etmemiştir.”*¹⁵⁶

Ancak, Hallac-ı Mansur'u reddedenler zamanla azalmış, dostları ve taraftarları gittikçe çoğalmıştır. Büyük mutasavvıflardan Ahmed Yesevi ve Muhiddin b. Arabi Hallac-ı Mansur'u ve düşüncelerini benimsemişler onun ateşli taraftarları olmuşlardır. Bu alimler Hallac-ı Mansur'un idealini yaşatarak Hallacî bir tasavvuf hareketi meydana getirmişlerdir. Bu mutasavvıfların çalışmaları sayesinde Hallacî düşünce ve eylem tarzı bütün İslam dünyasına yayılmıştır. Özellikle İran ve Türk edebiyatı ondan derin bir şekilde etkilenmiştir. Tarikat şeyhleri ve mensupları arasında Hallac-ı Mansur ve görüşleri önemli bir yere sahip olmuştur. Bunlardan Yeseviyye, Mevleviyye ve Kadiriyye gibi tarikatların mensupları sürekli Hallacî

¹⁵⁶ Hucviri, s. 253-254.

düşünce tarzını canlı tutmuşlardır. Hallac-ı Mansur'un görüşleri tasavvufun en önemli dinamiklerinden biri olmuştur.

Hayatını Hallac-ı Mansur araştırmalarına adanmış olan Lois Massignon'a göre O, Sünni bir mutasavvıf olup Türklerin İslamiyet'e girmesini başlatan dini ve içtimai hareketin öncüsüdür.

Muhammed İkbal ise, felsefi-tasavvufi mahiyetli "*Cavitname*" adlı eserinde Jupiter semasında seyahat ederken Hallac-ı Mansur'un kendisine yol gösterdiğini söyleyerek ondaki güçlü ferdi dindarlığı, sırada insanların üstünde Allah sevgisini yaşayan biri olduğuna, dinamik inanç ve aşk anlayışıyla bir Müslüman için iyi örnek olacağına dikkat çekmiştir.

Hallac-ı Mansur, Nesimi'den Nacip Fazıl Kısakürek'e kadar Türk edip ve şairleri üzerinde de etkili olmuştur.¹⁵⁷

Massignon'a göre, Hallac-ı Mansur'dan altı mektup, tasavvufa dair üç yüz eli kadar vecize, vaazlarına dair yetmiş dört hülasa (Ahbar'el Hallac), seksen parça manzume, iki yüz doksan senesinden öncesine ait yirmi yedi rivayet ve on bir Tavasın kalmıştır.¹⁵⁸

D. Ahmed Yesevi

Ahmed Yesevi Batı Türkistan'da Çımkent şehrinin biraz doğusundaki Sayram kasabasında doğmuştur. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Tahminen XI asrın ikinci yarısında yaşadığı sanılmaktadır. Babası şeyh İbrahim, Sayram'ın en ünlü şeyhlerindendi. Annesi de şeyh İbrahim'in halifelerinden Musa adında bir şeyhin kızıydı. Ahmed Yesevi önce annesini sonra babasını kaybetmiştir. Menkıbelere göre o yedi yaşındayken yetim kalınca diğer manevi babadan yani Hızır'dan terbiye görmüştür. Başka bir menkıbeye göre Hz. Peygamberin manevi işaretiyle sahabelerden sayılan şeyh Arslan Baba Sayram'a gelerek

¹⁵⁷ Uludağ, a.g.e., s. 380.

¹⁵⁸ Massignon, a.g.e., s. 169.

Ahmed Yesevi'yi irşad etmiştir. Arslan Baba'nın terbiye ve irşadı ile Yesevi kısa zamanda şöhreti dört tarafa yayılmaya başlamıştır. Fakat aynı yıl veya ertesi yıl içinde Arslan Baba vefat etmiştir. Ahmed Yesevi ilk tahsil yıllarını Yesi'de geçirmiştir. Daha sonra tahsilini tamamlamak amacıyla dönemin önemli İslam merkezlerinden olan Buhara'ya gelmiştir. Ahmed Yesevi böyle bir zamanda böyle çevreye gelmiş ve devrin en ileri gelen alim ve mutasavvıflarından şeyh Yusuf Hamedani'ye öğrenci olmuştur. Hoca Yusuf Hamedani sünni bir alimdi. O, Irak, Horasan, Maverannehir kıtalarının çeşitli şehirlerinde bulunarak halkı irşad ile meşgul olmuştur. Yesevi suluk adabını, zahir ve batın ilimlerini Yusuf Hamedani'den öğrenmiştir.¹⁵⁹ Hoca Abdulhalik Gicduvani, Yusuf Hamedani hakkında şunları bildirmektedir: *“Yalın ayak otuz defa hacca gitmişti, Kuran'ı ezbere bin defa hatmetmişti Tefsir, hadis, fıkıh, usul, furu ve kelama dair yedi yüze yakın kitabı ezberlemişti, iki yüz on üç şeyh ile sohbet etmişti. Zamanının çoğunu oruçla geçirirdi. Sekiz bin putperesti Müslüman kılmayı başarmıştı, tövbe ettirip, doğru yola salan kişilerin sayısını kimse bilmezdi.”*¹⁶⁰

Yesevi eğitimini alıp, Türkistan'da irşada başladığı sıralarda İslam ülkelerinin her tarafında tasavvufi faaliyetler görünmekte idi. Medreseler ve tekkeler tasavvuf cereyanlarının merkezi sayılırdı. Yesevi göçebe ve yarı göçebe Türk boyları arasında sade bir dil kullanarak halkı yeni dine yani İslam'a ısındırmaya çalışmıştır. O, kökü çok eskilere giden geleneksel şiir kalıplarını kullanarak, çok geniş kitlelere hitap etmiştir.¹⁶¹

Yesevi'nin söylediği hikmetler bugüne kadar Orta Asya'da canlı bir şekilde büyük saygıyla ezberlenmektedir. Yalnız erkekler değil, kadınlar arasında da *“Yesevi-Han”* denilen ezbere hikmet okuyucular

¹⁵⁹ Köprülü, s. 85-90.

¹⁶⁰ Hoca Abdulhalik Gicduvani, Makamati Yusuf Hamadoni, Özbekçe'ye tercüme eden ve hazırlayanlar Sayfuddin Sayfullah ve Hodirhon Hasan, Taşkent 2005, s.16.

¹⁶¹ Kemal Eraslan, *“Yesevi”*, DİA., c. II, İstanbul 1989, s. 160-161.

bulunmaktadır. Ahmed Yesevi özellikle Kazaklar, Kırgızlar, Özbekler ve Türkmenler arasında Pir-i Türkistan, Hoca Yesevi veya Ata Yesevi adlarıyla meşhurdur. Hoca Yesevi Türkler arasında İslamiyet'in ve İslam Tasavvufunun yayılması için büyük bir tesir yapmıştır.

Ahmed Yesevi'nin Türkistan şehrinde bulunan ve Emir Timur tarafından inşa ettirilen türbesi kutsal bir ziyaret makamıdır. Orası her yıl binlerce insan tarafından dilek dilemek, şifa talebinde bulunmak niyetiyle ziyaret edilmektedir.¹⁶²

Yesevi'nin türbesi civarında gömülmek Türkistanlı Türkler için ayrı bir değer taşımaktadır. Bu sebeple bir çok kişi daha hayatta iken türbe civarından toprak satın alarak kabirlerini hazırlamaya çalışırlar. Bu ise Yesevi'nin Orta Asyalı Türkler üzerinde ne derece tesirli olduğunu göstermektedir.¹⁶³

Yesevi'nin talebe ve halifelerinden Orta Asya Türkleri arasında en tanınmışı Hakim Ata veya Süleyman Bakırgani'dir. O da tıpkı Yesevi gibi tasavvufa ait Türkçe nasihatler mecmuası yazmıştır. Süleyman Bakırgani'nin hikmetli sözleri de tıpkı Yesevi'nin sözleri gibi sade bir dille geniş halk kitlesine hitap etmek üzere yazılmıştır. Yesevi'nin halifeleri özellikle Orta Asya, bugünkü Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan'da Yeseviliği yaymışlardır.¹⁶⁴

“*Divan-ı Hikmet*”, Yesevi'nin tasavvufi manzumelerini içine alan ünlü bir eserdir. Ancak, bu eserin nüshalarının ister içeriği bakımından ister dil bakımından bazı farklılıklar göstermesi, değişik şahıslar tarafından farklı yerlerde meydana getirdiğini göstermektedir. Ayrıca, Divan-ı Hikmet mecmualarının içine Yesevi dervişlerinin Hikmetleri de karışmıştır. Bu yüzden bugün Yesevinin ağzından çıkan Hikmetleri aynen toplayan bir Divan-ı Hikmet nüshası mevcut değildir. Doğu ve Kuzey Türkleri

¹⁶² A.Y.Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul 2000, s. 46-47.

¹⁶³ Eraslan, a.g.e, s. 160.

¹⁶⁴ Barthold, s. 125-126.

Özbekler, Kırgızlar ve Volga Türkleri Divan-ı Hikmeti dini mukaddes bir kitap gibi gördükleri için asırlardan beri elden ele dolaştığından onun sayısız yazma nüshalarına ve bir çok basımlarıyla karşılaşmak mümkündür.¹⁶⁵ Yesevi hikmetlerinin başlıca amacı İslam dinine yeni girmiş veya bu dini henüz kabul etmemiş Türklere İslamiyet'in esaslarını, şeriat ahkâmını ve Ehli Sünnet akidesini öğretmek olmuştur.¹⁶⁶

E. Süleyman Bakırgani

Büyük Türk mutasavvıflarından biri olan Süleyman Bakırgani XII yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. O, Harezm bölgesinin Bakırgan obasında doğmuştur. Doğum tarihi net olarak bilinmemekle beraber tahminen 1186 senesinde olduğunu söyleyenler vardır.¹⁶⁷ Asıl adı Süleyman olup Hakim Ata, Kul Süleyman, Bakırgani gibi isimlerle de anılmıştır. Eskiden bazı eserlerde Süleyman Ata ve Hakim Ata iki ayrı şahıs olarak yanlış kaydedile gelmiştir.

Alişer Nevai “*Nesayimü'l Mahabbe*”de şöyle demektedir: “*Hakim Ata ismi Süleyman'dır. Hoca Ahmed Yesevi'nin mürididir. Bir gün hoca Ahmed Yesevi aşçıya yemek pişir buyurmuştur. Aşçı hocaya çok az odun kalmış değince Ahmed Yesevi müritlerini odun getirmek için ormana göndermiştir. Müritler yolda gelirken yağmur yamaya başlamış ve getirdiği odunlar yanmaz olmuştur. Sadece elbiselerini çıkarıp odunlara örten Süleyman'ın getirdiği odunlar tutuşmuştur. Ahmed Yesevi bu davranışından dolayı Süleyman'a 'Hakim' adını vermiştir. Bundan sonra Hakim Ata hikmetler söylemeye başlamıştır.*”¹⁶⁸ Bunun yanında Süleyman Bakırgani

¹⁶⁵ Kemal Eraslan, “*Divan-ı Hikmet*”, DİA., c. IX, İstanbul 1994, s. 429; Köprülü, s. 136.

¹⁶⁶ Eraslan, a.g.e., s. 429.

¹⁶⁷ N. Mollayev, “*Süleyman Bakırgani*”, Özbek Sovyet Ansiklopedisi, c. X, Taşkent 1978, s. 403.

¹⁶⁸ İbrahim Hakkul-Sayfuddin Rafiddin, Bakırgon Kitobi, Taşkent 1991, s. 3.

Yesevi'nin muridi olup Türkler arasında en tanınmış halifesidir. O, Türkler arasında daha çok Hakim Ata lakabıyla meşhur olmuştur.¹⁶⁹

Süleyman Bakırgani'nin ileride büyük bir zat olacağı küçükken belli olmaya başlamıştır. Onun çocukluğunda mektebe giderken başka çocuklar gibi Kur'an'ı boynuna asmadığı, eliyle alttan alıp hürmetle taşıdığı söylenmiştir. Bir çok kaynakta Kur'an'ı başının üstünde taşıdığı rivayet edilmektedir.¹⁷⁰ Mektepten çıkınca yüzünü mektebe, arkasını eve dönerdi. Bir gün Ahmed Yesevi mescid önünde otururken bu hali görmüş, ve çok hoşuna gitmiştir. Hocasının ve ailesinin iznini alarak Süleyman Bakırgani'ni Kur'an okutmaya yanına almıştır. On beş yaşına geldikten sonra hoca Ahmed Yesevi'ye mürid olmuştur.¹⁷¹

Bir müddet sonra Süleyman Bakırgani şeyhinden izin alarak irşad için Türkistan'ın güneyine doğru devesiyle yola çıkmıştır. Bazı kaynaklarda bizzat Ahmed Yesevi'nin gönderdiği ve “*deven nerede durursa orayı mesken et*” dediği rivayet edilmiştir. Deve Horasan'ın Bineva bölgesine gelince yürüyemez olmuş bütün gayretlere rağmen deve tek adım bile atmamış, sadece bağırmıştır. Bundan dolayı o bölgeye Bakırgan denildiği de söylenmiştir. Önceden orası Buğra Han'ın at sürüsünün otladığı yer olarak tanınıyordu. Yılkıcılar onu buradan kovmak istemişlerdir. Bu yöreden Süleyman Bakırgani çıkmayınca durumu Buğra Han'a bildirmişlerdir. Ancak, Buğra Han O'nun Ahmed Yesevi'nin müridi olduğunu öğrenince tavrını değiştirmiş ve “*Anber*” adlı çok güzel kızını Süleyman Bakırgani'ye vermiştir. Buğra Han kendisi de Süleyman Bakırgani'nin müridi olmuştur.¹⁷²

Buğra Han bu dervişin rızasını celb için ayrıca bir çok develer, koyunlar ve atlar göndermiştir. Süleyman Bakırgani bunları kabul etmiştir.

¹⁶⁹ Gözel Amanguliyeva, “*Yesevi Dervîşi Hakim Ata*”, Bilig-13/Bahar 2000, s. 80.

¹⁷⁰ Mustafa Kara, “*Hakim Ata*”, DİA., c. XIII, İstanbul 1997, s. 183, R. Rahmeti Arat, “*Hakim Ata*”, İ.A., c. V/I, İstanbul 1950, s. 101.

¹⁷¹ Köprülü, s. 108.

¹⁷² Kara, s. 183-184.

“*Bakırgan*” adlı o yeri de kendisine menzil yapmıştır. Orada yaşayanların çoğu ona murid olmuşlar ve Süleyman Bakırgani’nin şöhreti dört tarafa yayılmıştır. Süleyman Bakırgani’nin Anber anadan üç çocuğu olmuştur; Muhammed Hoca, Asgar Hoca ve Hubbi Hoca. Bunlardan ilk iki büyüğünü çok meşhur olan şeyh Carullah Allame’den ders almak için Harezm’e göndermiştir. En küçüğü olan Hubbi Hoca ise, her gün atına binip dağlarda, kırlarda dolaşır, geyik ağılar ve babasına getirirdi. Ancak, Süleyman Bakırgani, oğlunun manen ne kadar yüksek mertebeye ulaştığını bilmiyordu. Hatta küçük oğlunu avcı olacak diye üzülyordu. Bir gün baba oğlunu çağırınca biraz geç geldi çünkü uzakta avdaydı. Babasına bir geyik getirdi ve babası neden geç geldiğini sorunca oğlu “*Muhit denizinde iki gemi batıyordu benden yardım istediler, onlarla meşgul olduğum için geç geldim*” demiştir. Babası oğlunun sözüne inanmamıştır. Oğlu “*eğer inanmazsanız beş ay sonra buraya on bir altın şükranne getirecekler o zaman görürsünüz*” cevabını vermiştir. Hakikaten de öyle olmuş o parayı getiren adamların hepsi, Hubbi hocaya mürid olmuşlardır.

Yine bir rivayete göre, bir gün oğlu babasına “*Namazın sünnetini her zaman burada kılıyorsunuz. Lakin onun farzını nerede kılıyorsunuz*” diye sormuştur. Babası farzını Ka’bede kıldığını söylemiştir. “*İyi amma, oraya kadar gitmek büyük bir zahmed Ka’beyi buraya getirseniz olmaz mı?*” demiştir. Süleyman Bakırgani kendisinde bu kadar kuvvet olmadığını itiraf etmiştir. Lakin ertesi gün oğlunun Ka’beyi Bakırgan’a getirdiğini görünce, birdenbire şaşırması ve içine kıskançlık düşmüştür.

Başka bir rivayete göre bir gün Süleyman Bakırgani ve müridleri toplanıp dokuz öküz kesmişler, zikir ve semâ’a meşgul olmuşlar. Her kes çağırılmış, yalnız küçük oğlu Hubbi hoca çağırılmamıştır. Oğlu geyiklerle avdan gelince her kesin çağırılıp kendine haber verilmediğini görünce canı sıkılmıştır. Sonra kerâmetle kesilen öküzleri tekrar diriltirmiştir. Bunu gören halk Hubbi hocaya hayran kalmıştır. Bunun üzerine babası oğlunu

çağırıp bir yerde ikisinin beraber bulunamayacağını söylemiştir. Bu sözün manasını çok iyi anlayan Hubbi hoca, babasına “*siz kalın*” demiş ve anasıyla vedalaşmıştır. Kefenini giyip hücresinin ortasına gelip durmuş ve oradan kaybolup gitmiştir. Sonra baba ve anne birbirine sarılarak çok ağlamışlardır. Oğluna karşı yaptığı bu hareketten dolayı Tanrı ona ceza verecekti. Eğer oğlu yaşasaydı neslinden altmış veli gelecekti. Hakikaten de öyle olmuştur. Vefatından sonra Amu Derya Bakırgan şehrinin basmış Süleyman Bakırgani’nin türbesi üstünden kırk yıl su akmıştır. Sonra sular çekilince türbenin nerede olduğunu kimse bilmemiştir. Sonradan Süleyman Bakırgani’nin manevi işaretiyle Celaledin hoca adlı biri onun mezarını bulmuş üstüne âli imaret yaptırmıştır.¹⁷³

Süleyman Bakırgani’nin İslam’ın temelini anlatan hikmet dolu şiirleri herkesi hayran bırakmış ve etkilemiştir. Rivayete göre Irak şahı, Horasan şahına cevaplandırması için birkaç soru sormuştur. Horasan şahı ise, soruları Ahmed Yesevi’nin halifelerine göndermiştir. Tasavvufi ilgili bu soruların cevabını Süleyman Bakırgani şiirleri ile cevaplandırmıştır:

Her kim görsen Hızır bil,

Her tün görsen Kadir bil.

Süleyman Bakırgani bu şiiri ile insan ve zamanın değerine işaret etmektedir. Ayrıca, insanların alçak gönüllü ve güzel karakterli olmasını, birbirinin kıymetini bilmesini, bir birini incitmemesi gerektiğini, insanların her biri Hızır gibi saygıya layık olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Hatta, “*her geceyi de Kadir gecesi gibi gör, çünkü bir daha yaşayamazsın*” demektedir. Yine tevazu için söyleyen en güzel sözlerinden biri şöyledir:

Başkası buğday biz saman,

Başkası yahşi biz yaman.

¹⁷³ Köprülü, s. 110-111.

Bakırgani şiirlerinde insan mertebesine ve ahlakına çok yüksek bir değer biçmiştir. Aynı zamanda söylediği hikmetlerle İslam dinine yeni ısınan Türklerin dini-ahlaki anlayışlarını aydınlatmıştır.¹⁷⁴

Bakırgani umumen Türkler arasında hikmetleriyle meşhur olduğu gibi hususen Türkmenler arasında özel bir yere sahip olmuştur. Süleyman Bakırgani'yi kendi sosyal kimliklerinden birisi kabul eden Türkmen halkı, onun dünya görüşünü medeniyetine sindirmiş, hikmetlerini asırlardan beri yaşama biçimi haline getirmişlerdir. Bu durumu Türkmenlerin adeta kutsi bir mahiyet verdikleri halk şairi Mahtumkulu'nun şiirlerinden anlamak mümkündür. O, şiirlerinin temel çekirdeğini hoca Ahmed Yesevi'nin ve onun sevgili dervişi Süleyman Bakırgani'nin fikirlerinden ve öğretilerinden almış, bazen Bakırgani'nin şiirlerini az bir değişikliklerle ve bazen açıklayarak halka aktarmaya çalışmıştır. Örneğin, Bakırgani bir şiirinde aşağıdakileri ifade ederken, Mahtumkulu da onu az bir değişikliklerle insanlara iletmiştir.

Süleyman Bakırgani:

Kün dogandan batarga,
Tersa, Cöhüd, Tatarga,
Gulluk kılıp Settarga,
Şeyhim Ahmed Yasavi.

Mahtumkulu:

Gün dogardan, gün batar,
Tersa, Cöhüd hem Tatar.

Başka bir şiirinde Süleyman Bakırgani aşağıdakileri dile getirirken:

Israfil ferman birle surun urgay,
Ezrayılı öz canını özi algay

Mahtumkulu bu şiiri açılayarak genişçe ifade etmiştir:

Gök övrilip, daglar sarsar yerinden,

¹⁷⁴ Hakkul-Rafiddin, s. 4, Amanguliyeva, s. 83.

Israfil surunu çalsa gerektir.

Allah'ın emrinden, hak permanından,

Ezrayıl öz canın alsa gerektir.¹⁷⁵

Mahtumkulu'nun bu şiirlerinden anlaşıldığı gibi, Bakırgani'den çok etkilenmiş ve onun yolunda insanları aydınlatmaya çalışmıştır.

Süleyman Bakırgani'nin halifeleri arasında en tanınmış Zengi Ata'dır. Rivayete göre Zengi Ata Taşkent'te bulunurken, şeyhinin vefatını haber almış ve derhal Harezm'e giderek kabrini ziyaret etmiştir. Zengi Ata'nın Arap oğlu olduğu için siyah tenli biri olduğu söylenmiştir. Ölen şeyhini manevi işaretleriyle dul kalan zevcesi Anber ana ile evlenmiştir. Bu meşhur Türk şeyhinin mezarı, Taşkent şehrinden sekiz mil uzakta Semerkant yolu üzerindedir. Orta Asya'nın büyük ve tanınmış mutasavvıfı Hoca Abdullah Ahrar, Zengi Ata hakkında büyük bir saygı besler ve kabrini her ziyaret ettiği zaman içeriden “Allah Allah” sesi işittiğini söylemiştir.¹⁷⁶

Bakırgani'nin eserleri günümüze el yazmaları ve halk dili yoluyla ulaşmıştır. Ayrıca, bu eserler Orta Asya'da uzun yıllar medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Bakırgani'nin, “*Bakırgan Kitabı*”, “*Bibi Meryem Kitabı*” ve “*Ahir Zaman Kitabı*” gibi eserleri bulunmaktadır. Bu kitaplar Orta Asya'da hala büyük bir saygıyla ve istekle okunan halk eserleridir.

“*Bakırgan Kitabı*” Ahmed Yesevi'nin “*Divan-ı Hikmeti*” gibi çeşitli zamanlarda yaşamış değişik şairlere ait süfiyane şiirler ve ilahiler mecmuasıdır. Eser Süleyman Bakırgani'den başka on dört şaire ait yüz yirmi manzume ve sekiz manzum hikayeden oluşmaktadır. Eserin üslup ve muhtevası da büyük ölçüde Yesevi'nin “*Divan-ı Hikmeti*”nin tesiri altında yazılmıştır. Şunu söylemek lazım ki, “*Divan-ı Hikmet*”te yer alan miraciye

¹⁷⁵ Amanguliyeva, s. 88.

¹⁷⁶ Köprülü, s. 113-114.

gibi bazı manzumelerin Süleyman Bakırgani'ye ait olduğu ifade etilmektedir.¹⁷⁷

“*Bibi Meryem Kitabı*” Hz. Meryem'in vefatını destan üslubuyla anlatan sekiz sayfalık bir kitaptır. Eserin en önemli özelliği cehri zikir yapan tarikat mensuplarınca koro halinde okunmasıdır.¹⁷⁸

“*Ahir zaman Kitabı*” kitabında kıyamet alametleri anlatılmaktadır. Kitabın başında kıyamet öncesinde insanlarda ahlaki bozuklukların ortaya çıkacağından, hatta alimlerin bile günah işleyeceğinden bahsedilmektedir. Ardından Deccal, Yecüc ve Mecüc'un ortaya çıkmasından ve onların Mehdi tarafından yenilgilerinden destanî bir şekilde söz edilmektedir. Kitabın bundan sonraki kısmında Hz. Peygamberin ümmetinin günahlarını affettirmek için yalvarıp yakarması canlı bir şekilde tasvir edilmiştir. Sonuç kısmında tüm müminlerin kurtuluşu ele alınmakta ve Bakırgani kendisinin ve insanların kıyamete hazırlıklı olmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Aşağıda Ahir Zaman Kitabı'nın Özbekçe'den Türkçe'ye sadeleştirilmiş çevrisi sunulmuştur:

Zaman ahır olsa, neler olur,
Dünya çeşit çeşit bela ile dolar,
Alimler içki içer, zina yapar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Namı büyük alimler içki içer,
Helalı bırakır, haram işe bulaşır,
Hak Teala bela kapısını tamamen açar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

¹⁷⁷ Kara, s. 184.

¹⁷⁸ Köprülü, s. 177, Kara, s. 184, Amanguliyeva, s. 82.

Cimriler haramla taşkınlık yapar,
Birçok kadın eşlerine haram olur,
İslam'ı bilmeyen bedbahtlar sevinir,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Zaman ahır olsa, alimler yoldan çıkar,
Müminlerin çocukları esir düşer,
Kafirler durmadan kibirlenir,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Melun Deccal çıkar, Rum'a gider,
İslam'ı bilmez bedbahtlar sevinir,
Mehdi çıkar, Bağdat tarafında savaşır,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Müslümanlar Mehdi tarafında toplanır,
Güneş tutulur, kavga büyür, çığlıklar atılır,
Muhammed'in ümmetleri ağlamaya başlar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Mehdi çıkar, Mekke tarafına sefer eder,
Muhammed'in Ravzasına yüzünü sürer,
Ravzadan ses çıkar, İsa der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

İsa iner, dokuz yüzün bitiminde,
Deccal'ı öldürürler bilin bu zamanda,
Mehdini imam yapar İsa o zamanda,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Dokuz yüzde on beşte Yecüc çıkar,
Mehdi ile İsa varır, Tur'u aşar,
O kafirler bu dünyayı yok ederler,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Havadan kuşlar iner, taşlar atar,
O taşlar Yecücleri helak eder,
O Allah heybetiyle hüküm sürer,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Dokuz yüzde yine bir şeyler olur,
Dabbetül Arz çıkar, Kur'an yükselir,
Muhammed'in ümmetleri ağlamaya başlar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Dokuz yüzde yine garip bir şey olur,
İsrafil emir ile surun çalar,
Gök Yer arasında diri canlı kalmaz,
Bundan başka garip şeyler de olur.

İsrafil emir ile surun çalar,
Azrail kendi canın kendi alır,
Sonsuz baki kalan O Allah kendisi kalır,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Kırk yıl sonra İsrafil surunu çalar,
Ona ikinci surunu çal denir,
Kullarım yer yüzüne çıksın denir,

Bundan başka garip şeyler de olur.

İsrafil emir ile surunu çalar,
Tüm ruhlar bedenlere gir, gelir,
Genç, yaşlı insan oğlu ayağa kalkar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

O, Allah hakim olur, hüküm verir,
Muhammed şefaate gelir, durur,
Melekler, peygamberler titrer, durur,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Cebrail meleklerin önünde gelir,
İnandığımız Ey Muhammed sensin der,
Hak katında senden samimi yoktur der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Adem ata kendisi ağlayarak gelir,
Musa Kelim resullerin önünde gelir,
Muhammed'in boynuna sarılır, kardeşim der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

İbrahim, Muhammed'e milletim der,
Cebrail Muhammed'e boyun eğer,
Tüm yüce melekler ağlar, durur,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Ebu Cehil ateş elbisesi ile gelir,
Şefaatinin bizden esirgeme der,

Muhammed'in yanına gelir, durur,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Dünyada bilme oldum kendimi der,
Ateş içinde azabımı gördüm der,
Şükür sana bugün beni kurtar der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed secde eder, başını eğer,
Gözlerinden damla damla yaşlar akar,
Şefaatinı esirgeme benden der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Abdulmuttalip, Abdullah'a çocuğum der,
Muhammed'in elin tutar, yüzünü öper,
Yanımda kaldı, baktım on gün der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed annesine hürmet eder,
Annesinin boynuna sarılır, anne der,
Küçükken yetim kaldım senden der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed Abdulmuttalib'e babam der,
Mahbub canlar görür görmez, ibret alır,
Melekler, peygamberler sevinirler,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Cebraail burağını tutar, durur,

İsrafil sađ kolundan tutar, durur,
Azrail mizanı basar, durur,
Bundan başka garip şeyler de olur.

O Muhammed aleme bakar, durur,
Tüm mahşer halkı gelir, durur,
O Muhammed kalkar, arz eder,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Melekler, peygamberler nefes almaz,
Ağız açıp konuşmaya halleri olmaz,
O Muhammed Rabb'im Allah der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Şarap içip, şeytan ile eşlik eden,
Tamamdır, emrime karşı delil oldu,
Kibirlikte benimle yarışmış oldu,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Oflamaktan, inlemekten terler akar,
Feryatlar duyan Muhammed acıyarak bakar,
Ümmetlerimi affet Allah'ım der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

O Allah heybet ile hüküm verir,
Tüm o mahşer halkı sürün der,
Cehennem üzerine sıratı koyun der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Zebaniler halkı sürer, gelir,
Ellerinde ateş meşalesi tutar, durur,
Muhammed'e mahşer halkı feryat eder,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed onların feryadın duyar, durur,
Ya ümmetim, ümmetlerim nereye der,
Eline asa alır, koşup gelir,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed Zebaniye heybetle karşı çıkar,
Cehennem ateşine hüküm eder,
Ümmetlerimi sakın yakma ateş der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Cehennem içinden melekler çıkar, gelir,
Muhammed hazretine gelir, durur,
Şefaatinı esirgeme bizden der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed hazretine koşarak gider,
Ümmetlerimin hali perişan oldu der,
Ahdine vefa et Mevlam der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Musa Kelim hızlıca koşarak gelir,
Muhammed'e gelir, haber verir,
O heybetli gün, şimdi bugün oldu der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed secde ile meşgul olur,
Musa Kelim Rabb'im diye dua kılar,
O, dört milletin hepsini ümmetim der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Allah'tan nida gelir, dostum der,
On sekiz bin alem fahri resul der,
Şimdi hüküm senden olsun der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Ümmetine Cehennemi haram kıldım der,
Reyhan denen bahçeleri verdim der,
Ferah tut gönlünü dostum der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed hazretine sevinçle bakar,
Musa Kelim arkadaş olur, beraber gelir,
Tüm mahşer halkı geliniz der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Tüm o mahşer halkı sevinçle coşar,
Atamız Adem koşarak gelir,
Muhammed'in boynuna sarılır, oğlum der,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Muhammed anne-baba geliniz der,
Tüm ümmetimin yüzünü görün der,
Allah inayet kıldı bize der,

Bundan başka garip şeyler de olur.

Tüm mahşer halkına O önderlik eder,
Tüm o huriler karşılar, gelir,
Sekiz Cennet nuru ile nura dolar,
Bundan başka garip şeyler de olur.

Kul Süleyman itaat et, affeder,
Allah sebeplerin güçlü verir,
Ahirette itaat ile rahim eder,
Bundan başka garip şeyler de olur.¹⁷⁹

¹⁷⁹ Özbekçe'si için bkz. Hakkul-Rafiddin, s. 57-62.

SONUÇ

Türkler, Horasan ve Maveräünnehr bölgelerinde VIII. yüzyıldan itibaren gözükmeye başlayan tasavvufi faaliyetlerden etkilenmeye ve kendilerine bu yolu yakın hissedip kabullenmeye başlamışlardır. Bunun başlıca sebebi kısmen mistik bir din olan eski Türk dininin tasavvufi Müslümanlığa daha yakın olmasından kaynaklanıyordu. Özellikle Türklerin her zaman görüp yaşattıkları ve tecrübesini devam ettire geldikleri eski Türk mistik düşünce sisteminin esasını oluşturan kamlık müessesesi, Türklerin tasavvufa çabuk alışmasını sağladığını düşünmek mümkündür. Nitekim, Türklerin İslam'ı yakından tanımaya başladıkları dönemlerde ilk önce eski kam ve ozanların yerini “baba” ve “ata” olarak tanınan dervişler almaya başlamış ve Türklerin İslamlaşmasında aktif rol oynamışlardır.

Türkler arasında başlıca Melametiye, Kerramiye ve Kalenderiye gibi tasavvufi hareketler yaygınlaşmış ve Türklerin İslam'ı tanımlarında önemli yer tutmuşlardır.

Türklerin İslamlaşmasını hızlandıran ve onlara bu dini sevdirenler gezgin mutasavvıflar olmuşlardır. Bunların başında İbrahim b. Ethem, Şakik-i Belhi ve Hallac-ı Mansur'u sayabiliriz. Bunlardan Hallac-ı Mansur beş yıl boyunca Horasan, Maveräunnehr ve Türkistan bölgelerini dolaşmıştır. O, buralarda halka Allah sevgisini vaaz etmeye çalışmış, İslam'ı anlatmış ve onlar için eserler yazmıştır. Onun faaliyetleri Türkleri derinden etkilemiş ve İslam'a gönülden bağlanmalarına vesile olmuştur.

Bununla beraber sufiler devlet adamlarını da İslam'a çağırmışlar ve başarılı olmuşlardır. Karahanlı Devletinin İslam devleti haline gelmesiyle sonuçlanan süreci sufiler başlatmıştır. Nitekim, sufilerin vaazları sonucunda Müslüman olan Satuk Bura Han Batı Karahanlıların İslam dinini resmen kabul etmelerini sağlamıştır. Bundan sonra İslamiyet'in kabulü çok büyük topluluklar şeklinde gerçekleşmiştir. Nitekim, 200.000 çadırılık, bazı

bölgede 10.000 çadırlık Türklerin topluca İslamlaşması bu sürecin sonucudur.

Türlere İslam'ı yakından tanıtan, sevdiren ve İslamlaşmasını sağlayan mutasavvıfların ileri gelenlerinden biri şüphesiz Ahmed Yesevi ve onun takipçileri olmuştur. Ahmed Yesvi ve takipçileri, göçebe ve yarı göçebe Türk boyları arasında sade bir dil kullanarak halkı İslam'a ısındırmaya çalışmışlardır. Onlar, kökü çok eskilere giden geleneksel şiir kalıplarını kullanarak, çok geniş kitlelere hitap etmiş ve onları etkileyerek Müslümanlığı kabul etmelerini sağlamışlardır.

Yesevi'nin talebe ve halifelerinden Orta Asya Türkleri arasında en tanınmışı Hakim Ata veya Süleyman Bakırgani'dir. O da tıpkı Yesevi gibi tasavvufa ait eserler yazmıştır. Süleyman Bakırgani'nin hikmetli sözleri de tıpkı Yesevi'nin sözleri gibi sade bir dille geniş halk kitlesine hitap etmiştir.

Ahmed Yesevi sonrası Türk dünyasında tasavvufi faaliyetler devam etmiş ve bunun sonucunda bir çok tarikat ortaya çıkmıştır. Türk sufileri Nakşbendilik, Kadirilik, Kübreviye, Mevlevilik, Bektaşilik vs. tarikatlar altında halka İslam'ı anlatmışlar ve büyük ölçüde Türklerin İslamlaşmasını sağlamışlardır.

BİBLİYOGRAFIYA

Ahsikendi, Seyfeddin, *Tarihtardın Cıynağı*, Kırgızca'ya çev. Moldo Mamasabır Dosbolov-Omar Saranov, Bişkek 1996.

Akpınar, Turgut, *Türk Tarihinde İslamiyet*, İstanbul 1999.

Albayrak, Nurettin, “*İbrahim b. Edhem*”, DİA., c. XXI, İstanbul 1997.

Amanguliyeva, Gözel, “*Yesevi Dervişi Hakim Ata*”, Bilig-13/Bahar 2000.

Arberry, A. J., *Tasavvuf*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2004.

Azamat, Nihat, “*Kalenderiyye*”, DİA., c. XXIV, İstanbul 2001.

Arat, R. Rahmeti, “*Hakim Ata*”, İ.A., c. V/I, İstanbul 1950, s. 101.

Attokurov, S, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 1995.

Baldak, Julian, *Mistik İslam*, çev. Yusuf Said Müftüoğlu, İstanbul 2002.

Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi*, haz. Hüseyin Dağ, Ankara 2004.

Cami, Abdurrahman, *Nafahatul Üns Min Hadaratil Küds tercemsi*, çev. Kamil Candoğan-Sefer Malak, İstanbul 1971.

Doğrul, Ömer Rıza, *İslamiyet'in Getirdiği Tasavvuf*, İstanbul 1948.

Eraslan, Kemal, “*Divan-ı Hikmet*”, DİA., c.IX, İstanbul 1994.

-----, “*Yesevi*”, DİA., c.II, İstanbul 1989.

Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul 2004.

Erşahin, Seyfettin, *Kırgızlar ve İslamiyet*, Ankara 1999.

Gibb, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara 2005.

Gicduvani, Hoca Abdulhalik, *Makamati Yusuf Hamadoni*, Özbekçe'ye tercüme eden ve hazırlayanlar Sayfuddin Sayfullah ve Hodirhon Hasan, Taşkent 2005.

- Günay, Ünver-Güngör, Harun,** *Türklerin Dini Tarihi*, İstanbul 2003.
- Hakkul, İbrahim-Rafiddin, Sayfuddin,** *Bakirgon Kitobi*, Taşkent 1991.
- Hücviri,** *Keşful Mahcub*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1982.
- Kara, Mustafa,** “*Hakim Ata*”, DİA., c. XIII, İstanbul 1997.
- Karasaev, Hüseyin,** *Kamus Naamadan Corop*, Bişkek 1992.
- Kelabazi,** *Doğuş Devrinde Tasavvuf Ta’arruf*, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1992.
- Kenjetay, Dosay,** *Hoca Ahmet Yesevi’nin Düşünce Sistemi*, Ankara. 2003.
- Kitapçı, Zekeriya,** “*Hz. Peygamberin hadislerinde Türkler*”, Türk Dünyası Araştırmaları, II sayı, İstanbul 1986.
- , *Orta Asya’da İslamiyet ve Türkler*, Konya 2004.
- , *Türkistan’ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Konya 2005.
- , *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Konya 2004.
- , *Yeni İslam Tarihi ve Türkistan*, İstanbul 1991.
- Köprülü, M. Fuad,** *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 2003.
- Kurt, Hasan,** *İslamlaşma Süreci*, Ankara 1998.
- Kuşeyri,** *Kuşeyri Risalesi*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1978.
- Lings, Martin,** *Tasavvuf Nedir?*, tercüme haz. Akabe yayınları, İstanbul 1986.
- Massignon, Lois,** “*Hallac*”, İ.A., c. V, İstanbul tz.
- “*Melamiyye*”, DİA., c. XXIX, Ankara 2004.
- Meyan, Faruk,** “*İbrahim Bin Edhem*”, İslam Meşhurları Ansiklopedisi, c. I, İstanbul 1970.

Mollayev, N., “*Süleyman Bakırgani*”, Özbek Sovyet Ansiklopedisi, c. X, Taşkent 1978.

Nevayi, Alişer, *Nesayimül Mahabbe Min Şemayimil Fütüve*, haz. K. Eraslan İstanbul 1979.

Nicholsın, Reynold, *İslam Sufileri*, ter: Mehmed Dağ vd., İstanbul. 1978.

-----, *Tasavvufun Menşei Problemi*, çev: Abdullah Kartal, İstanbul, 2004.

Nurbahş, Cavad, *Piran-i Balh*, Mashhad-İran H.1379.

Ocak, A.Y., *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2000, s. 46-47.

-----, “Zaviye”, İ.A, c.XIII, İstanbul 1986.

Öngüt, Ömer, *Tasavvufun Aslı Hakikat ve Marifatullah İncileri*, İstanbul 2000.

Özkaya, Necdet, “*Türkler Neden Müslüman Oldular?*”, Türklük ve İslamiyet, Adana 1996.

Öztürk, Y. Nuri, *Hallac-ı Mansur ve Eseri*, İstanbul 1976.

-----, *Tasavvufun Ruhu ve Tarikatlar*, İstanbul 1999.

Sarıçam, İbrahim, *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara 2004.

Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, çev: Ergun Kocabıyık, İstanbul 2001.

Selvi, Dilaver, *Kur'an ve Tasavvuf*, İstanbul 1997.

Suhreverdi, *Tasavvufun Esasları*, çev. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, İstanbul 1990.

Uludağ, Süleyman, “*Hallac-ı Mansur*”, DİA., c. XV, İstanbul 1997.

-----, *Keşful Mahcub tercümesine giriş*, İstanbul 1982.

Valav, Mahdi Rahmani-Cağtai, Mansur, *Tarih-i Ulama-i Balh*, Mashhad-İran H. 1383.

Valihanov, Ç. Ç., “*Kırgızlar Hakida*”, *Kırgızlar*, haz. Ö. Karaev-K. Cusupov, Bişkek 1999.

Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara 2002.

Yessevi, Ahmed, *Hikmatlar*, Taşkent 1991.

Yıldız, H. Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 1980.

-----, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. XIV, İstanbul 1989.

Zakirov, Saparbek, *Kırgız Sancırası*, Bişkek 1996, s. 76.